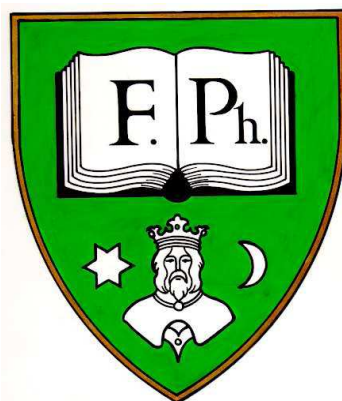

**MŰHELYTANULMÁNYOK 4.
WORKING PAPERS 4.**

Fazekas Csaba

**EGYHÁZAK, EGYHÁZPOLITIKA ÉS POLITIKAI
ESZMÉK AZ OSZTRÁK-MAGYAR
MONARCHIÁBAN**

**Miskolci Egyetem
Politikatudományi Intézet
2008**

© Fazekas Csaba, 2008
Minden jog fenntartva

Sorozatszerkesztő:
Szabó Márton

Tárgyszavak:
történettudomány, egyházpolitika, állam-egyház viszonya, politikai
eszmék, pártrendszer, Osztrák-Magyar Monarchia

ISBN 978-963-661-861-2
HU ISSN 2060-0984

Kiadja a Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete
H-3515 Miskolc-Egyetemváros
Felelős kiadó: Fazekas Csaba intézetigazgató
Műszaki szerkesztő: Kovács Tímea Andrea

Tartalom

Előszó	1
I. EGYHÁZAK ÉS EGYHÁZPOLITIKA	2
1. Előzmények. A jozefinizmus öröksége	2
2. Felekezetek az Osztrák-Magyar Monarchiában	5
3. Állam és egyház viszonyának alakulása a birodalom két felében	9
4. Egyházak és nemzetiségek	19
II. PÁRTOK, ESZMÉK, ÜNNEPEK, HIMNUSZOK ÉS IDOLOK.....	27
1. Politikai pártok és eszmék	27
2. Ünnepek.....	32
3. Himnuszok, idollok, ikonok.....	33
Felhasznált irodalom.....	35

Előszó

Jelen tanulmány rövid változata megjelent az Officina Kiadó gondozásában napvilágot látott reprezentatív Monarchia-kötetben (Gáspár Zsuzsa – Gerő András szerk.: Egy közép-európai birodalom. Az Osztrák-Magyar Monarchia, 1867-1918. 152–175. p. Budapest: Officina Kiadó 2008.) A kötet megjelenetésének koncepciója arra irányult, hogy egységes birodalomként mutassa be az Osztrák-Magyar Monarchiát, így vállalt feladatokat is ez a szemlélet határozta meg. A 2007-ben elkészült kéziratot azonban jelentősen le kellett rövidíteni a kötet számára. Jelen tanulmány a teljes szöveget tartalmazza. Írásom az említett kötet szemléleti és hivatkozási rendszerét követi, tematikai súlypontját egyértelműen az egyházpolitikában jelölhetjük meg. A pártokkal, a politikai eszmerendszerekkel, az ünnepekkel, valamint a himnuszokkal, mint a „birodalom lelkéhez” szorosan kapcsolódó témakörökkel csak rövid áttekintés keretében foglalkozom. Tervezem azonban a tanulmányban bemutatott problémáknak a jelenleginél jelentősebb forrásbázison történő részletesebb, átfogó feldolgozását.

Ezúton is köszönöm a Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézet munkatársainak, hogy 2008. november 12-én tartott műhelyvitánkon számos észrevétellel látták el kéziratomat, illetve Busku Anita Andrea PhD-hallgatónak, hogy a himnuszokkal kapcsolatos adatgyűjtésben segítségemre volt.

Miskolc, 2008. december

Fazekas Csaba

I. EGYHÁZAK ÉS EGYHÁZPOLITIKA

1. Előzmények. A jozefinizmus öröksége

Az állam és az egyházak viszonyának, valamint Osztrák-Magyar Monarchia egyháztörténeti folyamatainak bemutatását jóval korábbi időszakra visszanyúlva kell kezdenünk. A Habsburg Birodalom egyházainak helyzete, a lakosság felekezeti összetételének változása alapvetően a 16-17. században alakult ki. A nyugati tartományokban a katolikus Habsburg-ellenreformáció majdnem homogén katolikus, Magyarországon a török hódítás időszaka rendkívül heterogén összetételt eredményezett. A török 17. század végi kiűzését követően a birodalom politikai egysége akkor állt helyre, amikor Európa többi országában a vallásháborúk valamely (katolikus vagy protestáns) egyház dominanciáját hozták létre. A „cuius regio eius religio” elve így a Habsburg Birodalom egészében nem érvényesülhetett, hiszen a Magyar Királyságban és Erdélyben a protestánsok nem egyszerű felekezeti kisebbséget alkottak. Jelentős létszámuk mellett az egyházpolitika mindenkori bécsi alakítóinak számolnia kellett azzal is, hogy utóbbiak a rendi társadalom elitjét (a nemességet) is reprezentálták. A szintén jelentős létszámú a birodalom politikai határai közé került görög keletiek pedig azért jelentettek különleges problémát, mert szinte kizárólag a szerb és a román nemzetet reprezentálták.

A 18. század Habsburg-uralkodóinak nemcsak az állam-egyház viszony megannyi vonatkozásával, hanem a felekezetek együttélésének bonyolult kérdéskörével is szembe kellett nézniük. Előbbi szempontból az államot illetve az uralkodóházat egyaránt meghatározó római katolikus egyház szerepe volt a legfontosabb. Mindkét vonatkozásban a legmaradandóbb változásokat II. József (1780-1790) uralkodása eredményezte. József felvilágosult abszolútizmusa (a róla méltán elnevezett „jozefinizmus”) a közjó feltétlen szolgálatának szempontjából és a társadalom egészének közös érdekeit feltételezve jutott el arra a felismerésre, hogy átfogó egyházpolitikai változásokat kell kezdeményeznie. A birodalom egészét tekintve ez elsősorban a katolikus egyház szerepének átértékelését, valamint a nem katolikus keresztény felekezetekkel szembeni vallási türelem meghirdetését jelentette. Az általa kialakított jozefinista egyházpolitika – jelentős változásokkal, súlyponteltolódásokkal ugyan – egészen 1918-ig meghatározta a birodalmat, József utódainak egyházakkal kapcsolatos magatartását. A hasznos munkát nem végző szerzetesrendek felosztatására tett intézkedéseit ugyan I. Ferenc (1792-1835) jórészt megszüntette, tanító szerzetesrendekként a bencés, a ciszterci és a premontrei rend a 19. század elején újratekinthette működését. (A még 1773-ban felosztatott jezsuita rend csak 1820-ban kapott működési engedélyt az osztrák örökös tartományokban, a Magyar Királyságban csak jóval később.)

A jozefinista egyházpolitika fontos vonásai ugyanakkor életben maradtak, elsősorban a vallási türelem illetve az államnak az egyházak feletti felügyeleti joga szempontjából. 1790 után Magyarországon illetve Erdélyben a történelmi protestáns felekezetek (reformátusok és evangélikusok), valamint a görögkeletiek és az unitáriusok vallásszabadságát – a katolikusoknál korlátozottabb jogokkal – törvényes alapra is helyezték. A hierarchikus felépítésű katolikus egyház püspökeinek kinevezésébe, a római Szentszékkal való kapcsolattartásba azonban az állam fenntartotta beavatkozási és véleményezési jogát, vagyis igyekezett a legnagyobb lélekszámú és világegyházi jellegénél illetve a rendi államban élvezett privilégiumainál fogva kiemelt jelentőségű katolikus egyház feletti ellenőrzés lehetőségét megőrizni. A több értelmezési lehetőséget kínáló „jozefinizmus” fogalma ebben a tekintetben egészen bizonyosan végigkísérte a Habsburg-monarchia fennállását, nem véletlen, hogy a jozefinizmust mind a kortárs katolikus egyház, mind a későbbi katolikus egyháztörténetírás az egyházat „megbéklyózó” jelenséggént méltatta, akkor is, ha a 19. század folyamán az udvar legfontosabb konzervatív társadalmi szövetségeseiként tekintett az egyházra. Tény azonban, hogy a jozefinista egyházpolitika mellett az egyház visszaszorulásának okai sokkal inkább keresetők az általános modernizációban, a társadalom laicizálódásának folyamatában.

A 19. század első felében mind a birodalom keleti, mind nyugati felében a felerősödött (olykor a katolikus egyházon belül is teret kapó) liberalizmus az egyházi kiváltságok felszámolásáért és a teljes felekezeti egyenjogúságért küzdött, melyek jó részét az 1848-as alkotmányok biztosították is.

Az 1848-49. évi magyar forradalom és szabadságharc leverése alapvetően új helyzetet teremtett. A katolikus püspöki kart Magyarországon megosztották a liberális politikai fordulat eseményei, illetve a fegyveres önvédelmi háború. Az újra berendezkedő abszolutizmus az 1850-es évek elején elégtelennek ítélte a forradalom idején tanúsított magatartásukat, sokukat meghurcolták, lemondatták pozíciójukról. A vezető egyháziak másik csoportja ugyanakkor nem adta fel konzervatív illetve kifejezetten udvarhű politikai álláspontját, és inkább várta az egyház érdekeinek képviselőjét a bécsi udvartól, mint a függetlenség útját kereső magyar államtól. I. Ferenc József egyházpolitikáját az 1850-es években egyértelműen a restauráció, a hagyományos egyházi kiváltságok (ezáltal a konzervatív társadalompolitikai tényezők), továbbá az abszolút állam és az egyház szövetsége megerősítésének szándéka jellemezte.

Már 1850 áprilisában napvilágot láttak a jozefinizmust felszámoló császári rendelkezések: megszüntették a placetumot (a pápai intézkedések kihirdetésének előzetes uralkodói engedélyezését), a papság szabadon érintkezhetett Rómával, megerősítették az egyház iskolaügyi kiváltságait és belső ügyeiben való önállóságát. Az egyház régi igényei valósultak meg ekkor, bár a házasságjog terén további önállóságot igényeltek. Az ezzel kapcsolatos tárgyalási folyamat vezetett 1855-ben a Szentszék és a Habsburg Birodalom *konkordátumának* megkötéséhez, melynek tartalmi kimunkálása elsősorban az energikus bécsi érsek, Joseph Rauscher nevéhez fűződik. A konkordátummal a Szentszék végleg fel akarta számolni a jozefinizmust, s ebben ekkor – kül- és belpolitikai érdekei miatt – a bécsi udvar is partnernek mutatkozott. A korábbi rendelkezések fenntartása mellett teljes egészében a katolikus egyház álláspontját tette magáévá a házasságjog szabályozása terén (például egyházi bíróságok hatáskörébe utalta a házassági ügyekben való bírászkodást), továbbá az oktatás katolikus jellegét is széles körben biztosította. A konkordátumot az egységes monarchia nevében és annak egészére nézve kötötték, Rauscher törekvései ugyanis – Ferenc József felfogásával párhuzamosan – a birodalom politikai egységét vallási egységgel is párosítani kívánták, és igyekeztek felszámolni a katolikus egyházon belüli (elsősorban a Katolikus Egyesület – Katholikenverein – keretében jelentkező) reform-irányzatokat is. Nem véletlen továbbá, hogy a konkordátum számos előnyét élvező magyar püspöki kar nem tudott maradéktalanul örülni a jozefinizmus rendszerét felszámoló intézkedéseknek. A konkordátum ugyanis nem vette figyelembe a magyar katolikus egyház önállóságát, a magyarországi püspöki kart meg sem kérdezték, vagy mint éppen a Rómában is kilincselő Scitovszky János esztergomi érsekkel megtörtént, álláspontját figyelmen kívül hagyták.

Az abszolutizmus éveiben IX. Pius pápa számos alkalommal fogantatosított bécsi politikai indíttatású, ugyanakkor például az esztergomi érsek joghatóságát is csorbító intézkedéseket. 1852-ben a magyar szabadságharcra szembeni horvát fellépés honorálásának tekinthető a zágrábi püspökség érseki rangra emelése, ugyanígy a románok felé tett gesztus volt a gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus érsekség felállítása (Scitovszky a pápa kívánságára le is mondott az egyházmegye, illetve a nagyváradi görög katolikus püspökség feletti irányításról), de nem kérdezték meg a magyar egyházi hatóságokat utóbbi keretei között a szamosújvári és lugosi püspöki székek létesítésekor sem. (Az erdélyi római katolikus püspökség érseki rangra emelésének terve azonban jellemző módon Bécsben nem nyert meghallgatást.) Az abszolutizmus egyházpolitikája ugyanakkor Magyarországon is fontosnak tartotta a katolikus egyház befolyásának, lelkiekre gyakorolt hatásának erősítését, amit elsősorban a jezsuita rend – 1848-ban és a korábbi években a magyar liberálisok által hevesen ellenzett – magyarországi visszatelepítése fejezett ki 1853-ban, más szerzetesrendek támogatása mellett. A katolikus egyház érdekeinek megfelelően indult támadás 1859-ben a protestáns egyházak önkormányzatának megnyirbálásáért, állami ellenőrzésük fokozásáért, ami elsősorban a – Habsburg-ellenes függetlenségi hagyományairól ismert – magyar reformátusokból váltott ki élénk tiltakozást. A ciszlajtán térségben is fogalmazódtak meg olyan vélemények, hogy a katolikus egyháznak a konkordátummal aratott győzelmét előbb-utóbb be fogja árnyékolni, hogy túlságosan is kiszolgáltatták az egyházat az abszolutizmusnak.

Bécsben az 1850-es évek végétől egyre kevésbé tartották magukat a konkordátum betűjéhez és szelleméhez. (Arról nem is beszélve, hogy a magyar püspöki kar helyenként szabályosan elszabotálta a magyar alkotmányos önállóságot semmibe vevő rendelkezéseket.) Arról volt szó,

hogy az olasz nemzeti egységtörekvések sikereivel párhuzamosan egyre kevésbé volt szükség a pápaság európai politikai szerepének változatlan fenntartására, az osztrák katonai és politikai vereségek más nemzetközi szövetségest, valamint a hazaiak átértékelését szorgalmazták. (Mindez jól jelezte, hogy a konkordátum megkötését kölcsönös politikai igények hozták létre.) Az 1860. évi októberi diplomától kezdve mind Ciszlajtániában, mind a keleti tartományokban erősödtek a belső egyházi reformokra, például a papság fegyelmének erősítésére irányuló törekvések, amelyeket mind Rauscher, mind Scitovszky intézkedései jól mutatnak. Magyarországon a kiegyezés irányába tett első tapogatózások átmenetileg felértékelték az udvar konzervatív szövetségeseinek szerepét, így a katolikus egyházét. A nyílt abszolutizmus feladása, a provizórium időszaka alapvetően értékelte át az állam konkordátumos egyházpolitikáját is, a folyamat a könnigrätzi csatavesztés utáni helyzet alapvetően felgyorsult. A kiegyezéssel a birodalom egészét érintően kirajzolódottak egy alapvetően új típusú egyházpolitika körvonalai, melyek Ciszlajtániában illetve Magyarországon alapvetően párhuzamos folyamatokat váltottak ki, azonban jelentős hangsúlybeli és időbeli különbségeket is mutattak.

2. Felekezetek az Osztrák-Magyar Monarchiában

Mielőtt állam és egyház viszonyának, az egyházpolitika folyamatainak összefoglalására kísérletet tennénk, érdemes egy pillantást vetni a birodalom *felekezeti összetételére*. Mellékelt táblázatunkban az 1880. évi népszámlálás eredményeit ismertetjük, bár a monarchia fél évszázados történetéből másik időmetszetet is választhattunk volna – számottevően a felekezeti arányok nem rendeződtek át, bár az egyes népszámlálások időpontjai között kisebb eltolódások kimutathatók. A birodalom felekezeti összetételéből sok következtetés vonható le az állami egyházpolitika mozgásterét illetően. Míg a ciszlajtán kormány fennhatósága alatti tartományokban (egy-két markáns kivételtől eltekintve) a katolikus egyház dominanciája szembeűnő, a Magyar Királyságban egy felekezeti rendkívül tagolt összetétellel van dolgunk. A régi osztrák örökös tartományok gyakorlatilag homogén katolikusnak tekinthetők, Felső-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Karintia, Krajna és Tirol lakosságának csupán 1-2 százaléka nem római katolikus, de 95 % körűli a katolikusok részesedése Cseh- és Morvaországban is. Mindez önmagában utal arra, hogy a felekezeti hovatartozás erősen kapcsolódott a nemzetiségi összetételhez. Nem véletlen, hogy az osztrák tartományok közül csak azokban erősebb a nem katolikusok részaránya, ahol jelentős nemzetiségi lakosság is élt. Sziléziában és Dalmáciában 80 %-ot meghaladta a római katolikusok aránya, előbbiben az evangélikus németek, utóbbiban a görögkeleti szerbek mintegy 15 %-os arányának köszönhetően. Galícia volt az egyetlen önálló tartomány, ahol egyik felekezet abszolút többsége sem alakult ki, ennek oka a rutén nyelvet beszélő görög – latin szertartásúakéhoz hasonló arányú – katolikusok jelentős száma, illetve érdemes figyelni Bukovinára, ahol a mintegy 70 %-os görögkeleti lakosságot a románok illetve a rutén anyanyelvűek alkották. Mindkét utóbbi tartományban jelentős a (jelentős részben lengyel) izraeliták aránya.

A Magyar Királyság esetén – ha a majdnem teljesen római katolikus Fiumét és környékét nem tekintjük – Horvátország esetén erős katolikus dominancia figyelhető meg, amely a lakosság mintegy negyedét kitevő görögkeleti (főleg szerémségi) szerbekkel élt együtt. Magyarországon a lakosság mintegy 60 %-a volt katolikus, ám ebből a latin szertartású katolikusok mintegy a lakosság felét, a görög szertartásúak mintegy 10 %-át tették ki. Az önálló tartománynak – Magyarországgal való egyesülése következtében – nem számító Erdélyben a görög katolikusok és görögkeletiek jelentős számarányát a román lakosság tette ki, míg a két nagy protestáns felekezet (evangélikus és református) mind itt, mind Magyarország egészét tekintve jelentős, 9 illetve 14 % körűli arányt mutat. A reformátusok szinte kizárólag magyarokból, evangélikusok a szlovák és a német ajkú lakosság soraiból is kikerültek. Az izraelita lakosság jelentős részben német nyelvet használt, bár épp a dualizmus időszaka az, amikor körükben a magyarosodás, magyar név- és nyelvhasználat rohamos elterjedésének lehetünk tanúi.

Mindez azért is fontos, mert az állami egyházpolitikai folyamatok rendszeresen kapcsolódtak nemzetiségi problémákhoz, s fordítva: a nemzetiségek kulturális illetve politikai küzdelmei rendszeresen összefonódtak egyházaikkal, a vallásosság nem egy esetben játszott domináns szerepet identitásuk kialakításában és megőrzésében.

Melléklet

Az Osztrák-Magyar Monarchia felekezeti összetétele az 1880. évi népszámlálás idején (%)

	katolikus összesen	katolikusok közül		görög keleti	evangé- likus	refor- mátus	unitá- rius	izraelita	egyéb
		római katolikus	görög katolikus*						
Ausztria									
Alsó-Ausztria	93,96	93,86	0,10	0,09	1,49	0,22	–	4,08	0,16
Felső-Ausztria	97,63	97,62	0,01	0,01	2,13	0,02	–	0,13	0,08
Salzburg	99,46	99,45	0,01	0,00	0,42	0,04	–	0,07	0,01
Stájerország	99,06	99,06	0,00	0,02	0,72	0,04	–	0,15	0,01
Karintia	94,93	94,93	0,00	0,01	5,01	0,01	–	0,04	0,00
Krajna	99,80	99,76	0,04	0,07	0,08	0,03	–	0,02	0,00
Tengerpartvidék	98,29	98,27	0,02	0,50	0,23	0,11	–	0,79	0,08
Tirol és Vorarlberg	99,69	99,68	0,01	0,01	0,18	0,06	–	0,06	0,00
Csehország	96,04	96,02	0,02	0,01	1,01	1,14	–	1,70	0,10
Morvaország	95,23	95,18	0,05	0,03	1,05	1,63	–	2,05	0,01
Szilézia	84,48	84,48	0,00	0,00	13,96	0,02	–	1,52	0,02
Galícia	87,72	45,43	42,29	0,05	0,62	0,06	–	11,52	0,03
Bukovina	14,35	11,14	3,21	70,87	2,32	0,17	–	11,79	0,50
Dalmácia	83,38	83,35	0,03	16,54	0,01	0,01	–	0,06	0,00
<i>Összesen</i>	<i>91,35</i>	<i>79,86</i>	<i>11,49</i>	<i>2,23</i>	<i>1,31</i>	<i>0,49</i>	–	<i>4,54</i>	<i>0,08</i>
N	20229825	17645648	2544177	493542	289005	110525		1005394	15953
A magyar korona országai									
Magyarország	58,07	47,22	10,85	14,11	8,07	14,74	0,40	4,55	0,06
Ebből Erdély	40,36	12,68	27,68	31,87	9,59	14,05	2,64	1,44	0,20
Fiume (és környéke)	98,38	98,24	0,14	0,19	0,44	0,49	–	0,43	0,07
Horvát-Szlavonország	71,71	71,15	0,56	26,30	0,81	0,45	–	0,71	0,02
<i>Összesen</i>	<i>59,77</i>	<i>50,18</i>	<i>9,59</i>	<i>15,56</i>	<i>7,18</i>	<i>12,99</i>	<i>0,37</i>	<i>4,08</i>	<i>0,05</i>
N	9350183	7849692	1500491	2434890	1122849	2031803	55792	638314	8271
Osztrák-Magyar Monarchia	78,28	67,58	10,70	7,75	3,74	5,67	0,15	4,35	0,06
N	29580008	25495340	4044668	2928432	1411854	2142328	55792	1643708	24224

* Az örmény katolikusok (Ausztriában 3223, Magyarországon 2854, összesen 6077 fő) adataival együtt.

Forrás: Statistisches Handuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Neue Folge. Wien, 1888. 6-7. p.

3. Állam és egyház viszonyának alakulása a birodalom két felében

3.1. Közvetlenül az 1867. évi kiegyezést követően a legfontosabb egyházpolitikai kérdések alapvetően két problémakörre koncentráltak: egyrészt arra, hogyan tudja az állam a *konkordátum örökségét* kezelni (pontosabban az egyházi érdekek figyelembe vétele mellett felszámolni), másrészt arra, hogy a modernizálódó társadalom által megkívánt *egyházpolitikai reformokat*, az állam és az egyház elválasztását milyen mértékben képes megvalósítani. 1867 után a birodalom mindkét felének egyházpolitikáját a liberalizmus örökségének újraéledése határozta meg. A liberálisok – jórészt 1848-hoz illetve az azt megelőző időszakhoz kötődő – nemzedéke került hatalomra Bécsben és Pest-Budán egyaránt, s elsősorban az abszolutizmus előtti korszak eszményeinek aktualizálásával kellett megbirkózniuk – alaposan megváltozott nemzetközi körülmények, elsősorban az I. Vatikáni Zsinat és a németországi kultúrharc európai hatásainak figyelembe vételével. A monarchia egész történetére igaz, hogy bár a kiegyezés a felekezetek jogegyenlőségének elvi lehetőségeit megteremtette, még mindig megmaradtak a katolikus egyháznak bizonyos, feudális eredetű előjogai. Magyarországon például a kiegyezés jegyében megtartott koronázáson – a hagyományoknak megfelelően – az esztergomi érsek koronázta meg a királyt, a veszprémi püspök a királynét stb., igaz továbbá, hogy az egyházi szférát érintő jogszabálytervezeteket is először a katolikus egyház kapta meg előzetes egyeztetésre. Az állam a katolikus egyházzal szemben *főkegyúri jogával* (ius supremi patronatus), a többi vallásfelekezettel szemben a *felügyelet jogával* (iura circa sacra) élt. A katolikus egyház a birodalom legfontosabb nagybirtokosainak egyike volt, melyek jövedelme mellett részesülhettek az állami költségvetésből is, más bevett egyház csak utóbbi révén egészíthette ki saját, híveitől szedett bevételeit.

3.2. Általánosságban megjegyezhetjük, hogy bár az egész időszakot jellemzik a témakörbe tartozó fontosabb intézkedések, a legfontosabb állami egyházpolitikai reformok időbeli súlypontja Ciszlajtániában az 1870-es évekre, Magyarországon az 1890-es évekre tehető. Ennek magyarázata részben abban rejlik, hogy az osztrák liberálisok már az 1860-as évek első felében társadalmi reformokra készültek, az Alkotmánypárt hívei a konkordátum felszámolását, a katolikus egyház privilégiumainak megnyirbálását tartották egyik legfőbb céljuknak, a kiegyezés előestéjén ez számukra az alkotmányosság helyreállításának szimbóluma lett. Törekvéseiket mutatja, hogy az 1867. december 21-én elfogadott *osztrák alaptörvény* („Staatsgrundgesetz”) az egyén alapvető jogainak biztosítása között kimondta a teljes vallás- és lelkiismereti szabadságot, beleértve a törvényesen el nem ismert vallások szabad (magánkörben folytatható, az állam jogszabályait és a közérdeket nem sértő) gyakorlásának jogát is. A magyar 48-as nemzedék újra aktivizálódó vagy épp emigrációból hazatért liberálisait viszont sokkal inkább az alkotmányos önállóság általános helyreállítása, az 1848-as polgári törvények érvényességének elismertetése foglalkoztatta, melyek természetesen óhatatlanul felszínre hozták az állam-egyház viszony egyes kérdéseit is. Az Ausztriában leginkább neuregikusnak számító konkordátum-kérdés Magyarországon fel sem merült, magyar értelmezés szerint ugyanis ezt olyan időszakban kötötték, amikor a magyar királyság alkotmányos önállósága nem létezett, vagyis a nemzetközi szerződéssel rögzített rendelkezések a birodalom keleti felében az 1867-es kiegyezési törvény becikkelyezésével automatikusan érvénytelenné is váltak. (Mint az egyház belső jogszabálya azonban egészen 1918-ig használatban maradt.)

1867 nyarán és őszén azonban a kormányra készülő liberálisok számára ez szakítópróbának számított, a vonatkozó törvénytervezetek is elkészültek, nem véletlen, hogy 25 főpap közös beadványban követelte Ferenc Józseftől a konkordátum változatlan fenntartását, melyet IX. Pius pápa külön is kifejezésre juttatott. Utóbbit az uralkodó már óvatosan, bár a konkordátum fenntartásával kapcsolatos tárgyalások kilátásba helyezésével elhárította. 1868 elején Karl Auersperg kabinetjének (a „polgárkormány”) liberális igazságügy-minisztere, a csehországi születésű Eduard Herbst közvetlenül az alkotmány elfogadása után *három törvénytervezetet* nyújtott be, melyek a házasságjog, az egyházi iskoláztatás és a felekezetek egymás közötti viszonyát (vagyis a konkordátum alapvető pilléreit) érintették, és kilátásba helyezte a Szentszék merev álláspontja

esetére a szerződés felbontásának lehetőségét. A házasságjog terén az egyház által bármilyen okból akadályozott házasság esetére a polgári házasságkötést indítványozta, a házassági perek ügyét pedig kivette az egyházi bíróságok kezéből. Hasner „birodalmi népiskolai törvénye” – mely bár fenntartotta a kötelező vallásoktatást és a nevelés valláserkölcsei alapjait – kötelező, felekezetektől független, 8 éves iskolai oktatást írt elő, valamint rögzítette az állam legfőbb felügyeleti jogát oktatáspolitikai kérdésekben. (Ez súlyos csapás volt az egyház oktatásügyi monopóliumára.) A harmadik, felekezetközi viszonyt szabályozó törvénytervezet vitájában Hasner már a vallási előjogok nélküli állam eszméjét fejtegette, a törvény végül kimondta, hogy minden 14. életévét betöltött személy szabadon dönthet felekezeti hovatartozásáról. A vegyes házasságokból születendő gyermekek ügyének ezt a markánsan liberális megoldását, valamint a másik két törvényt végül az uralkodó 1868. május 25-én szentesítette.

Felmerülhet a kérdés, hogy mi készítette *Ferenc Józsefet* mind ekkori, mind a későbbi egyházpólitikai reformok elfogadására. Kétségtelen ugyanis, hogy az uralkodó nemcsak személyében volt vallásosnak mondható, de már fiatal korában (jelentős részben az említett Rauscher hatására) kialakult benne az a konzervatív meggyőződés, hogy az egyház a birodalom egyik legfontosabb támasza, melyet neki, mint „apostoli” uralkodónak oltalmaznia és támogatnia kell – még egy jozefinista állam-egyház modell keretei között is. (Utóbbi egyházpólitikai gyakorlatot hívták jellemzően „Kirche in der Tasche”-politikának.) Egyrészt azonban belátta, hogy kompromisszumokat kell kötnie ezen a téren is, a liberális reformokat teljes mértékben nem tartóztathatja fel (ráadásul a májusi törvények formailag még nem jelentették a konkordátum felmondását), másrészt ha egyelőre óvatosan is, szabadulni igyekezett a konkordátum szorításából és a Habsburgok jozefinista egyházpólitikai hagyományát akarta feleleveníteni. Határozottan, de óvatosan szerelte le az egyházi tiltakozásokat. A püspöki kar, a pápai nuncius, sőt a pápa újabb határozott ellenzése mellett (IX. Pius egyszerűen semmisnek, és az egyház számára nem létezőnek nyilvánította a törvényeket) nagy vihart kavart, hogy Franz Joseph Rudigier linzi püspök pásztorlevélben tiltakozott a változások ellen, kormányellenes magatartásáért kétheti börtönbüntetésre ítélték, Ferenc József viszont rögtön amnesztiában is részesítette a főpapot.

3.3. Magyarországon az 1860-as évek végén az Andrássy-kabinet vallás- és közoktatásügyi minisztere, *Eötvös József* mindenekelőtt a katolikus *autonómia* megteremtésével kívánta megalapozni a jövőbeli egyházpólitikai reformjait. A magyar püspöki kar ugyanis – tekintettel az alkotmány helyreállítására – támogatni kívánta a kormányzatot, amennyiben az újra életbe lépett 1848-as egyházi törvénynek nem ad szekularizációs illetve oktatásügyi monopóliumát veszélyeztető értelmezést. Az autonómia szervezése azonban csak nagy nehézségekkel, a világi illetve egyházi álláspontok egyeztetésének eleve lehetetlennek tűnő vitáival kezdődött és nem is érte el a kívánt célt. Míg Eötvös autonómia-fogalma értelmében a katolikus egyház lényegében a papság és a hívők közös önkormányzati szervét jelentette volna, a Simor János esztergomi érsek vezette főpapság önvédelmi, az állami beavatkozás lehetőségét elhárító kezdeményezésnek tekintette azt. (Ugyanakkor volt az autonómiának egy történelmi eredetű, de 1867 után is működőképesnek bizonyult kísérlete: az erdélyi katolikus egyházmegyét ilyen szervezeti keretek között igazgatták, példát adva a katolikus egyházon belül megvalósítható sajátos önkormányzatra.)

Így az autonómia-viták lezárulta előtt, azokkal párhuzamosan születtek az *első egyházpólitikai kezdeményezések*, melyek a ciszlajtán törvényeknél jóval kisebb lépéseket tettek az állam-egyház liberális elválasztása felé. Az 1868-as népiskolai törvény lehetőséget adott felekezetektől független, illetve felekezetközi alsófokú iskolák állítására, s e lehetőséget az egyház, mint iskolaügyben élvezett monopóliuma elleni támadást élte át. Legalább ekkora vihart kavart, és a későbbi egyházpólitikai viták kiindulópontja lett a vegyes házasságok ügye, tágabb értelemben a házasságjog általános szabályozása. A vegyes házasságból születendő gyermekek vallási hovatartozása már az 1848 előtti Magyarországon is konfliktusok forrása volt, s a probléma megoldatlanul maradt a dualizmus éveire, jóllehet, az ország legtöbb, felekezetileg tagolt vidékén egyre erősödő (a polgárosodással szükségképpen együtt járó) tendencia volt a más-más vallást követő jegyesek frigyre lépése. A negyvennyolcas liberalizmus hagyományait átörökítő, a

„törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonzásáról” szóló törvény vonatkozó passzusa azt mondta ki, hogy a vegyes házasságból születendő gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, az esetleges vallásváltoztatás lehetőségét legfeljebb 18 éves kor utáni életkorra biztosította. A katolikus egyház ugyanakkor fent kívánta tartani a reverzálisok rendszerét, vagyis azt, hogy vegyes házasságot csak akkor áldanak meg a papjai, ha a protestáns házaspár nyilatkozik gyermekei katolikus hitben való kereszteléséről. Bár a reverzálisok állami érvényességüket már nyilvánvalóan elveszítették, a katolikus egyház továbbra is széles körben alkalmazni kívánta, akkor is, ha ezzel jogilag más felekezethez tartozó gyermekeket is megkereszteltek. (Ezt az eljárást nevezték „elkeresztelésnek”, „Wegtaufen”-nek.) Az 1868-ban alkotott magyar nemzetiségi törvényről érdemes megemlíteni, hogy külön hangsúlyozta az egyházak szabad nyelvhasználatának jogát.

3.4. Az 1870-es évek elején a birodalom mindkét felében az *I. Vatikáni Zsinat* keltett belpolitikai hullámokat, bár ezúttal is ellentétes értelemben illetve jelentőséggel. Az egységes olasz állammal szembehelyezkedő, majd egyházi hatalmától végleg megfosztott IX. Pius nemzetközi elszigeteltségét a családokozhatatlansági dogma elfogadása a végletekig fokozta. A magyar és az osztrák püspökök többsége ellenezte a dogma kimondását, már csak azért is, mert joggal tartottak attól, hogy ennek a belpolitikában következményei lesznek. (A zsinati ellenzék vezetői Rauscher bécsi, Schwarzenberg prágai, Haynald Lajos kalocsai érsekek és Josip Juraj Strossmayer diakovári püspökök – vagyis a monarchia főpapjai voltak.) A sors fintoraként 1870 nyarán a Potocki gróf vezette, konzervatív színezetű kormány volt kénytelen a liberálisok régi követelését, vagyis a konkordátum felmondását tető alá hozni. Még a zsinat előtt Bécs próbálta a Szentszéknek rávenni arra, hogy önként mondjon le a szerződés fenntartásáról, de IX. Pius erre semmilyen hajlandóságot nem mutatott. A dogma elfogadása után Stremayr vallás- és közoktatásügyi miniszter úgy érvelt, hogy a zsinat határozata gyakorlatilag megfelel a *konkordátum felmondásának*, hiszen az egyik szerződő fél viszonyaiban alapvető jelentőségű változás következett be. Ferenc József végül elfogadta ezt az értelmezést, és bejelentette, hogy a konkordátum érvényét veszítette és jogi hatálya megszűnt. (Potocki nem is volt hajlandó ellenjegyezni az uralkodói leiratot, a feladat Stremayrra hárult.) A konkordátum felmondásával kialakult új helyzetben megnyílt az út a további egyházpolitikai reformok irányába, amelynek gátat szabott, hogy az 1870-es választási vereségük miatt a liberálisok kikerültek a kormányzathoz, a hatalomra lépő konzervatív Hohenwart-kabinet pedig elfektette a vonatkozó törvényjavaslatokat.

A magyar kormányzat jóval kényelmetlenebb helyzetben volt a vatikáni zsinat idején. Andrásyék ugyanis az amúgy is bizonytalan, a kiegyezés rendszerét stabilizálni hivatott időszakban nem kívántak újabb frontokat nyitni, például a katolikus egyház irányába, azt azonban jó előre leszögezték, hogy az ország hagyományaival és érdekeivel ellentétes zsinati döntést el fognak utasítani. A zsinati ellenzékhez tartozó magyar püspökök (például Simor érsek nagy szabású felszólalását követően) állandó reflektorfényben voltak, a magyar törvényhozás többségi liberálisai azonban egyáltalán a zsinaton való részvételüket is kifogásolták. A parlament kis híján megszavazta az egyházi alapítványok szekularizációját, ami együtt járt volna a magyar püspökök azonnali hazatérésének kényszerével, ezáltal az egyházszakadás veszélyének előidézésével. A dilemmát Haynald érsek hidalta át, mondván, hogy ha a kormány a zsinati ellenzéknek akarja erősíteni, akkor ne hazarendelje a püspököket, hanem ellenkezőleg: mindet küldje Rómába.

A magyar püspöki kar végül – hasonlóan a közép-európai német püspökökhöz – nem vett részt a végső szavazáson. Míg az osztrák püspökök a konkordátum megmentésére tekintettel könnyebben feladták a pápai infallibilitással szembeni ellenkezésüket, a magyar püspökök tovább kitartottak a dogma ellenzésében, indirekt módon ebben épp a kormányzat sietett a segítségükre. Jekelfalussy Vince székesfehérvári és Schopper György rozsnyói püspökök ugyanis kihirdették a dogmát, ami – tekintettel a királyi placetum nyilvánvaló megsértésére – a kormány rosszallását és az uralkodó (miniszterelnök által tolmácsolt) feddését vonta maga után. A pápa sürgetésére valamennyi magyarországi egyházmegye is kénytelen-kelletlen elfogadta a tévedhetetlenség dogmáját, sokáig azonban nem tudott azonosulni azzal. Ez utóbbi magyarázatot adhat arra is, hogy az ún. ókatolikus

mozgalom miatt nem tudott Magyarországon gyökeret eresztetni, ellentétben például a ciszlajtániai vagy németországi egyházzal. A placetum körüli harc következménye lett még Magyarországon, hogy 1874-75 folyamán a magyar parlament liberálisainak követelésére sor került egy, az egyház és állam viszonyát átfogóan szabályozó törvénytervezet kidolgozására.

3.5. Az 1870-es évek első felében Bécsben felerősödtek a szeparáció liberális híveinek törekvései. A Hohenwart-kabinet helyébe lépő, Adolph Auersperg vezette liberális kormányban újra tárcát kapott Stremayrnak 1873 végén nyílt lehetősége arra, hogy az uralkodó mérséklő magatartását is figyelembe véve *új egyházügyi törvényeket* terjesszen elő. Az Alkotmánypárt „valódi és igazi szellemmel megtöltött egyházügyi törvényjavaslatokat, valódi reformot” sürgetett, elsősorban a kötelező polgári házasság törvénybe iktatása révén.

A kabinet – tekintettel az uralkodóval kötendő kompromisszumra – ezt ekkor még nem is sürgette. Négy törvényjavaslata viszont alapvető fontosságú törvényeket érintett: a katolikus egyház jogállásának, azon belül külön a szerzetesrendeknek a szabályozása, az egyházi javadalmak állami költségvetésbe foglalása illetve a vallási közösségek állami elismertetése. A javaslatok parlamenti vitáiban számos alkotmánypárti képviselő követelte a kormány előterjesztésén túlmutató (a polgári házasság mellett a kötelező polgári anyakönyvezést is kimondani kívánó) törvény elfogadását, a pápai csatlakozhatatlansággal szembe forduló ókatolikus egyházközségek helyzetének rendezését, a felekezetek állami ellenőrzésének garantálását. Fontos megjegyezni, hogy ekkor már teljes erővel folyt Bismarck Németországában a kultúrharc, ahol szintén a tévedhetetlenség dogmája lett az egyház korlátozására irányuló állami kezdeményezések kiindulópontja. A német kultúrharc vehemenciája sokkal jelentősebb volt az ausztriai vagy a magyarországi eseményeknél (sor került az ellenszegülő főpapok letartóztatására is), melynek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy Bismarck a német egység megőrzése érdekében tartott minden belső – így vallási – megosztástól. Ráadásul a monarchia ciszlajtán területein érvényesülhetett Ferenc József közvetítő, mérséklő szerepe a liberális reformok kivitelezésében. Utóbbiak természetesen nem voltak függetlenek a németországi párhuzamoktól, ám általánosságban elmondható, hogy az Ausztriában született egyházpolitikai reformok jóval mérsékeltőbbek, kompromisszumosnak nevezhető formában kerültek elfogadásra. Például a szerzetesrendek ügyében Németországban radikális intézkedésekre, a jezsuiták kiűzésére is sor került, Ausztriában ez megrekedt egyes liberális csoportok követelésének szintjén, sőt, az elfogadott „kolostortörvény” végül még az állam legfőbb felügyeleti jogát is megszüntette.

Más vonatkozásokban ugyanakkor az 1874 májusában elfogadott törvények érvényesítették a minimális liberális követeléseket, lényegében biztosították az állam beleszólási jogát minden olyan egyházi ügybe, amelyek nem tartoztak szorosan az egyház belső hatáskörébe. Természetesen a katolikus egyház minden változtatást egyház- és keresztényellenes támadásnak minősített (Rauscher érsek szerint a kormány tervei „magukon viselik a bizalmatlanság és a kíméletlenség különös bélyegét”), s a pápa is újra tiltakozott, itt azonban nem került sor a törvények támogatóinak olyan kiközösítésére, mint amelyet a német kultúrharc hívei ellen IX. Pius deklarált. (Az állammal szembeni egyházi ellenállás 1875 novembere, Rauscher halála után amúgy is mérséklődött.) A jozefinizmus hagyományához való visszatérés jegyében a kabinet azzal érvelt, hogy nem az egyház ellen irányulnak a reformok, hanem egy új típusú, a polgári társadalomnak megfelelő állam-egyház modellt kívánnak megvalósítani. (Ezt nyomatékosították például azzal, hogy az egyházfinanszírozásra fordított költségvetési összegeken belül nagyobb szerepet kívántak szánni az alsópapság fizetésének rendezésére.) A katolikus egyház jogállását szabályozó törvény mellett a legtöbb vitát a vallási közösségek törvényes elismerésével illetve az egyházi alapok állami költségvetésbe foglalásával foglalkozó kezdeményezések váltották ki. A vonatkozó törvények megszülettek, a végrehajtás során a Stremayr vezette kultusztárca széles körű intézkedési jogosítványokat kapott. Így kerül sor például az ókatolikusok helyzetének rendezésére (1877-ben rendeleti úton engedélyezik egyházközségek megalakítását), illetve az 1868-as liberális iskolatörvény vívmányainak biztosítására. Egyes tartománygyűlésekben – elsősorban Tirolban – ugyanis a konzervatív többség igyekezett mérsékelni, vagy kifejezetten szabotálni a törvény

végrehajtását, melyet a kormány csak az egyházi intézményeknek nyújtott költségvetési támogatás mérséklésének kilátásba helyezésével tudott letörni. (A legtöbb vitát az innsbrucki egyetem jezsuita irányítás alatt álló teológiai karának finanszírozása váltotta ki.)

Az 1870-es évek közepének egyházpolitikai törvényei a monarchia végéig alapvetően meghatározták Ciszlajtánia egyházpolitikai viszonyait, radikális átrendeződésre már nem került sor. Az Auersperg-kabinet utolsó éveiben fokozódó liberális nyomás (a kötelező polgári házasság törvénybe iktatására, az oktatás teljesebb laicizálására, a papnevelés állami ellenőrzésére, állami tisztviselők egyházi rendezvényeken való részvételének tiltására stb.) már nem jártak eredménnyel. Az 1870-es évek végén a kormánynak amúgy is számos más súlyos kérdéssel kellett szembenéznie, így az egyházpolitikai törekvések háttérbe szorultak. 1879 augusztusától, a konzervatív Taaffe-kabinet megalakulásától már nem is lehetett további eredményekre számítani. A liberálisok mégsem szenvedtek vereséget, egy alapvetően államegyházi (abszolutista) rendszer átalakítása során sikerült új alapokra helyezniük az állam-egyház viszonyt Ausztriában, a két szférát oly mértékben szétválasztani, amelynek nyomán már nem kérdőjeleződhetett meg az állam világi jellege, s az egyház befolyása egyre inkább saját belső ügyeire koncentrálódhatott, a közéleti szerepvállalását pedig csak a meglévő keretek között gyakorolhatta. (1877-ben került sor például az egyház társadalmi befolyását demonstráló első katolikus nagygyűlés megtartására.)

Ferenc József már 1871-ben leszögezte, hogy Stremayr törvényjavaslatait tudomásul veszi, azokon túllépni azonban nem hajlandó. Ezt a pápaság világpolitikai helyzetében bekövetkezett változások is indokolták. Ugyanakkor XIII. Leó támogatta a monarchia politikai indíttatású egyházszerkezeti törekvéseit. 1881-es bullájával – alig három évvel az okkupáció után – megszervezte a bosznia-hercegovinai érseki tartományt. A katonai megszállás egyik fő érve is egyébként a boszniai katolikus lakosság jogainak biztosítására támaszkodott.

3.6. Magyarországon az Andrássy Gyulát követő, egymást váltó kormányok a belpolitikai bizonytalanság miatt nem fordítottak kellő figyelmet az egyházpolitikára (nem akarták a közéletet újabb konfliktussal terhelni), és paradox módon ugyanez mondható el Tisza Kálmán hosszú (1875-1890 közötti) miniszterelnökségéről is. Mert bár 1875-re a liberálisok körében erős politikai igény mutatkozott a polgári házasság ügye körül egy átfogó egyházpolitikai reform iránt, a kérdés az 1880-as évek végéig nem került igazán napirendre. A kényelmes parlamenti többsége ugyan meglelt volna Tiszának, ám a fontosabb gazdaság- és társadalompolitikai reformok miatt inkább a főpapság szövetségét kereste saját pártjának szélsőségeivel szemben. Jelszava a „*quieta non movere*”, vagyis a „nyugalomban lévő dolgokat nem szabad változtatni” volt, és ez tökéletesen jellemzi a Tisza-korszak egyházpolitikáját. Számos, egyéb vonatkozású törvényben tekintettel volt az egyház különleges helyzetére, védeltséget igyekezett biztosítani a vallásnak. (Például az 1879-es büntetőjogi rendelkezések szigorúan büntették a vallás szabad gyakorlása elleni kihágásokat, az 1884-es ipartörvényben részletesen szabályozták a tanoncok vallásoktatását és istentiszteleteken való részvételét stb.) Tudomásul vette továbbá, hogy egy 1880-as királyi leirat értelmében az egyház vallás- és tanulmányi alapja nem a magyar költségvetésbe kerül, hanem egy 15 tagú, egyháziakból és világiakból álló vegyes bizottság irányítása alá.

Az állam és az egyház elválasztásának folyamata leginkább oktatáspolitikai téren folytatódott, például a felsőoktatási intézmények katolikus jellegének megszüntetése, illetve különösen az 1883. évi, az 1868-as népiskolai törvény tendenciáját folytató középiskolai törvény kapcsán. 1881-ben Pauler Tivadar kultuszminiszter készített törvénytervezetet a keresztények és zsidók közötti házasságkötés biztosítására, ám ezt Tisza – már csak az antiszemita vérvádper ingerült bel- és külpolitikai viszonyai miatt is – el akarta odázni, végül az országgyűlés felsőházában a püspöki kar vehemens ellenállása folytán megbukott. Tisza nem is erőltette a dolgot, de a kormányával szembeni egyházi ellenlépésnek is szerepe volt abban, hogy 1885-ben a főrendi ház reformja során kimaradtak onnan a címzetes püspökök, jelentősebb arányban bekerültek nem katolikus világi és egyházi vezetők, valamint szélesítették az uralkodó kinevezési jogait. A későbbi egyházpolitikai törvénykezésben a főrendek szerkezetének átalakítása komoly szerepet játszott.

3.7. A birodalom mindkét felében komoly visszhangja lett annak, hogy 1887-ben lényegében lezárult a németországi kultúrharc időszaka, és Mariano Rampolla személyében a Szentszék államtitkári posztjára egy széles látókörű, ugyanakkor a francia orientációja folytán a hármas szövetséget, különösen az Osztrák-Magyar Monarchiát hűvös távolságtartással kezelő főpap került. Az alsópapság liberalizmus-ellenességének *Rómából jövő bátortása* így Ausztriában a kormány konzervatív lépéseinek, Magyarországon viszont az addig elodázott liberális egyházpolitikai reformok ellenzékének támogatásaként volt értelmezhető.

Ciszlajtániában a Taaffe-kormány idején az egyház illetve a velük szövetséges konzervatív-klerikális politikai erők több kísérletet is tettek a korábbi reformok megnyirbálására. Ennek során a legjelentősebb sikerük az volt, amikor 1883-ban elérték az iskolatörvény újraszabályozását. Az új törvény nemcsak azt mondta ki, hogy a községek hatáskörébe utalja az elemi oktatás 6 vagy 8 osztályos jellegének eldöntését, hanem azt is, hogy figyelembe kell venni a tanulók vallási hovatartozását, az iskolai hitoktatást pedig csak katolikus személy végezheti. A liberálisok tiltakozása ezúttal eredménytelen maradt. Alois Lichtenstein herceg 1888. januári törvényjavaslatában már általánosan 6 osztályos oktatást, az 1868-as iskolatörvény lényegének megszüntetését (vagyis az állam legfőbb felügyeleti jogának egyházra ruházását) indítványozta, sőt még azt is el akarta érni, hogy bármely iskolai tanító alkalmazásánál a területileg illetékes megyéspüspöknek kiválasztási illetve vétőjoga legyen. A liberálisok és az ifjúcsehek heves tiltakozása, utcai tüntetések és ellentüntetések, éles hangú sajtóvita kísérte a javaslat tárgyalását. Az egyházpolitikai állapotok ilyen mértékű visszarendeződése az uralkodónak sem állt érdekében, nem akarta még egyszer vallásügyi vitákkal terhelni a közéletet. Tisztán politikai kompromisszum született, melynek jegyében Lichtenstein javaslatát gyakorlatilag elfektették, viszont az egyházas konzervativizmusáról ismert Schönborn gróf igazságügy-miniszteri tárcát kapott. Ugyan egy évvel később újra felmerült az iskolatörvény módosítása, ekkor azonban jóval kisebb hullámokat keltett. A Taaffe-kormány időszakát jellemezte még, hogy a klérus anyagi helyzetén számos kisebb-nagyobb intézkedéssel próbált meg enyhíteni. Az új vallásfelekezetek elismerésének ugyanakkor a századforduló után is maradtak példái, bár ennek mozgórugói között inkább aktuálpolitikai érveket kell keresni. Bosznia-Hercegovina 1908. évi annexióját követte az az 1912-es törvény, mely az iszlámot (pontosabban annak ún. hanafita irányzatát) hivatalosan állami elismertetésben részesítette.

3.8. A sokáig halogatott *egyházpolitikai küzdelmet* végül a magyar kormányzat nem kerülhette el, igaz, egy idő után nem is akarta. Még a Tisza-korszak gesztuspolitikáját tükrözte az az 1891-ben elfogadott törvény, amely vasárnapokon tiltotta az ipari munka végzését. A legfontosabb, házasságjogi kérdések szabályozását sürgette, hogy egyre szaporodott a vegyes házasságok száma, továbbá a bevett keresztény felekezetek kánonjogi szabályozásai meglehetősen eltérő képet mutattak. Továbbá a soknemzetiségű és sokvallású királyságban a felekezetek együttélésének kérdését az 1868-as viszonzási törvény csak részben oldotta meg, nem is beszélve az állam-egyház elválasztás jogi alapjainak hiányosságairól. Amit azonban a liberálisok kevésnek éreztek, a katolikus egyház nagyon is sokallotta. Az 1879-es említett büntetőjogi törvény egyik passzusa tiltotta és börtön- illetve pénzbüntetéssel szankcionálta a 18 éven aluli személyek felvételét valamely más vallásfelekezetbe. A protestánsok ezt az „elkeresztelés” esetére is érvényesnek gondolták, ezért sürgették (sőt az evangélikus egyház hivatalosan kezdeményezte), hogy a katolikus papokat tiltsák el jog szerint nem katolikus vallású gyermek megkeresztelésétől és anyakönyvezésétől. Tisza meg tudta akadályozni, hogy a kérdés az országgyűlés elé kerüljön, kultuszminisztere, Trefort Ágoston azonban kiadott egy rendeletet, amelyben kötelezték az „elkeresztelő” lelkészeket, hogy a jogilag illetékes felekezet egyházközségének továbbítsák a gyermekek keresztlevelét. A kormány azonban nem nagyon forszírozta a végrehajtást, a katolikus egyház ugyanis hevesen ellenezte a kérdés pusztá felvetését is, inkább az intézkedések jogalapját, az 1868-as törvényt akarta megnyirbálni. (Jellemző módon, a bíróság elé állított s elítélt „elkeresztelő” katolikus papokat másodfokon felmentették, a hivatalos indoklás szerint ugyanis a „keresztelés tényével a gyermek nem valamely felekezetbe, hanem az egyetemes kereszténységbe

vétetik fel”. Az események mögött nem nehéz a katolikus egyházzal való konfliktusok végleges elkerülésének szándékát felfedezni.)

Tisza lemondását közvetlenül megelőzően Trefort utóda, Csáky Albin újra, az egyházi érdekeket még inkább figyelembe vevő szövegezésben megújította Trefort rendeletét, az egyházi válasz azonban ismét merev elutasítás, sőt heves szószéki és sajtókampány lett. Sőt, a Tiszát váltó Szapáry Gyula miniszterelnök még Rómával is megpróbálta a megegyezés útját keresni, XIII. Leó azonban válaszában leszögezte, hogy ragaszkodik az „egyház jogait lábbal tipró” 1868-as törvény megsemmisítéséhez, a kormány eljárását pedig úgy jellemezte, miszerint a papságot arra kényszeríti, hogy „az eretnekeknek mintegy átadja azok lelkét, kiknek megváltására isteni küldetése van”. A kormány kényszerpályára került, hiszen a pápai levél nyomán tömeges egyházi ellenállás, az elkeresztelő papok hatósági megbüntetéséből pedig belpolitikai feszültségek keletkeztek volna, így nem maradt más megoldás, a rendeleti út helyett újra elő kellett venni az állami anyakönyvezés és ahhoz kapcsolódóan a polgári házasság alternatíváját. Simor érsek annyi együttműködést ígért a kormánynak, hogy nem közlik az alsópapsággal a pápai rendelkezést, azonban Esztergomból – mint azóta kiderült: Csernoch János irodaigazgató, későbbi esztergomi érsek közreműködésével – XIII. Leó levele a klerikális sajtó birtokába került, amely nyilvánosságra is hozta.

Kétségtelen, hogy a már említett római irányváltás bátorította és radikalizálta a konzervatív-egyházias politikai erőket, amelyek abban bíztak, hogy ha már eddig sikerült kompromisszumok révén elodáznia az egyházpolitikai törvényeket, akkor végleg meg is akadályozhatják azt. Simort az érseki székben Vaszary Kolos váltotta 1891-ben, aki kezdetben kompromisszumkézebbnek mutatkozott ultramontán stílusú elődjénél. De ekkor már a kormány sem akart félmegoldást. A parlamentben elővették az ellenzék liberálisai által korábban sokat követelt polgári házasságról illetve állami anyakönyvezésről szóló törvényjavaslatokat. Közben Szapáry lemondásra kényszerült, helyét a kiemelkedő tehetségű, és az egyházpolitikai reformok iránt elkötelezett Wekerle Sándor (1892-1895) foglalta el. Alighogy a kormány programjában meghirdette az egyházpolitikai reformokat, kibontakozott a *magyarországi kultúrharca*, mely jóval szelídebb formában zajlott le, mint korábban Németországban, azonban sokkal hevesebben és jelentősebb liberális áttörést hozva, mint Ciszlajtániában. Az amúgy is radikalizálódó magyar egyházat Rampolla bíboros Rómából tovább tüzelte: „Az egyház nem szolgáltatja ki harc nélkül Szent István apostoli királyságát a kálvinistáknak és a zsidóknak.” A katolikus egyház számára a tét óriási volt: az államegyházi örökség maradványainak megőrzése és a polgárosodás követelményei jogszabályokba foglalásának elhárítása. Válaszul a kormány 1893 áprilisában a németországi „szószékparagrafushoz” (Kanzelparagraphen) hasonlóan, bár annál jóval enyhébb formában megtiltotta az istentiszteletekhez kapcsolódó politikai gyűlések tartását. 1893 őszén a pápa külön Magyarországnak szentelt, „Constanti Hungarorum” kezdetű enciklikájában a vallás védelmében kifejezetten ellenállásra buzdította a katolikus egyházat és híveit, nem sokkal később azonban (az izraelita felekezet egyenjogúsítását, az állami anyakönyvezés bevezetését, a vallás szabad gyakorlását indítványozó jogszabály-tervezetek után) elkészült a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat.

A Taaffe-kormány lemondása miatt amúgy is nehéz helyzetben lévő Ferenc József – a ciszlajtániai gyakorlathoz hasonlóan – ezúttal is a liberális követelések minimalizálására törekedett, ezért ha kényszeredetten is, de kilátásba helyezte a törvény majdani szentesítését. XIII. Leónak azt a felszólítását, hogy a magyarországi ügyekben viselkedjen „abszolút uralkodó” módjára, Ferenc József nem tudta és vélhetően nem is akarta megfogadni. A püspöki kar vehemens elutasítással, közös pásztorlevéllel, a hívők mozgósításával reagált a parlamenti vita megkezdésére, és Ausztriához hasonlóan, itt is meghirdette az első katolikus nagygyűlés szervezését. A magyar parlamentben az az érdekes helyzet fordult elő, hogy az ellenzék liberálisai által régóta követelt egyházpolitikai törvényekkel a kormányoldal állt elő, ezért előbbiek dilemma elé kerültek: vagy támogatják a kormányt, vagy ellenzésük esetén saját programjukkal fordulnak szembe. A függetlenségi ellenzék ezúttal utoljára, az emigrációban élő Kossuth Lajostól kapott útmutatást, aki leszögezte, hogy az egyházpolitikai törvénykezés „olyan gyermek, aki, tekintve megfogalmazásának

indokait, nem igen tisztességes ágyban született, én hát nem azt nézném, hogy kinek a borja, hanem csak azt, méltó-e arra, hogy fölneveltessék”. Az egyház által mozgósított utcai tüntetések közepette megkezdődött parlamenti vitát épp a 92 éves korában elhunyt Kossuth Lajos halálhírére kellett felfüggeszteni, a magyar közvélemény egészét megrázó eseményt a katolikus egyház ismét aktuálpolitikai szerepvállalásra használta: hivatalosan nem vett részt a Kossuth-gyászban, sőt a harangozást is megtiltotta az esemény kapcsán. Hosszas parlamenti huzavona vette kezdetét, melyet végül is minimális többséggel a liberálisok nyertek, Wekerle pedig lemondásának kilátásba helyezésével elérte az uralkodói szentesítést is.

A polgári házasságról és az állami anyakönyvezésről szóló törvények az egyház régi monopóliumát szüntették meg, és teremtették meg a felekezeti egyenjogúság, az állam világi jellegének gyakorlati megvalósulását. A gyermekek vallásáról szóló törvény felújította az 1868-as rendelkezést (vagyis a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását), megtoldotta viszont azzal, hogy a szülők a házasságkötés előtt szabadon megegyezhetnek az ettől eltérő felekezetben való keresztelésről. Az állami egyházpolitika irányát jelzi, hogy e megegyezést viszont nem egyházi, hanem csak állami hivatalnok előtt lehetett törvényesíteni. Wekerle lemondása után, már a Ferenc József által konzervatívabb irányvonalúnak tekintett Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt került sor az izraelita vallás bevetté nyilvánítására és az egész egyházpolitikai reformot megkoronázó, a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény szentesítésére. A katolikus püspöki kar ez utóbbiakat is az egyházüldözés részének tartotta (álláspontjuk szerint az izraelita felekezet elismerésével Magyarország mintegy kilépett a keresztény államok sorából), és elutasította.

A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény kora liberális törvényalkotásának egyik legfontosabb darabja. Kimondta, hogy szabadon követhet bárki bármilyen vallási meggyőződést, értelemszerűen a törvényes rend és a közérkölciség korlátai között. Rögzítette, hogy az egyén kizárólagos joga eldönteni, mely felekezethez kíván tartozni, teljes szabadságot biztosított a vallásváltoztatás területén, sőt – az ausztriai törvénykezés gyakorlatát követve – deklarálta a felekezeteken kívüliség lehetőségét is. A felekezeteket állami egyházjog szempontjából három csoportba sorolta: a bevett, a törvényesen elismert és a törvényesen el nem ismert csoportba. A bevett felekezeteket az állam költségvetéséből való részesedés, intézményfenntartás stb. széles körű jogosítványai illették meg, s jól jelzi a törvényalkotó szándékát, hogy a paragrafusok elfogadásakor a „törvényesen elismert” kategória még üres volt: lehetőségnek szánta az állam, hogy a megalakulni kívánó új vallási mozgalmak legális módon illeszkedjenek a társadalomba. Magyarországon is véget ért ezzel az egyházpolitikai reformok sora, bár sokan már ekkor sem végecélnek, inkább egy folyamat fontos állomásainak tekintették az elfogadott törvényeket. A századfordulón a konzervativizmus előtérbe kerülése sem akadályozta teljesen a kibontakozást. 1905-ben például miniszteri rendelettel törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánították a baptistákat (mintegy az új vallási mozgalmak legalizálásának nyitányaként), majd 1916-ban a mohamedán vallás kapott törvényes felhatalmazás alapján ugyanilyen státust. Más kérdés, hogy ez utóbbi sokkal inkább a boszniai mintegy félmillió mohamedán népességre volt tekintettel, és az említett 1912-es ausztriai törvénnyel párhuzamos jogharmonizációnak felelt meg, valamint az első világháborúban a monarchia szövetségesévé lett Törökországnak tett politikai gesztusnak számított, s nem az iszlám magyarországi jelentősége indokolta.

3.9. A katolikus egyház figyelme Ausztriában a századfordulón – összefüggésben a keresztényszocializmus kibontakozásával – az egyre inkább válságjeleket mutató *vallásos élet* felvirágoztatására irányult. Ez utóbbiban szerepet játszott az 1882-ben, linzi programjával zászlót bontó Georg Schönerer-féle mozgalom, melynek kezdeményezésére a „Los von Rom Bewegung” („El Rómától Mozgalom”) a katolikus egyházból való kilépést és elsősorban protestáns hitre való áttérést, valamint Ausztriának a német császársággal való egyesülését favorizálták. A németországi Evangélikus Liga és Gusztáv Adolf Társaság támogatását is élvező mozgalom az 1900-as évek elején komoly megosztást tudott egyes ciszlajtán tartományok (elsősorban Csehország, Alsó-Ausztria, Stájerország) katolikus egyházában kelteni, a protestáns hitre áttértek száma több tízezer főre tehető. Az egyház ugyanakkor XIII. Leó pápa intencióinak megfelelően igyekezett

szembenézni a kihívásokkal, elsősorban a vallásos egyesületek fellendítésével (Bonifác Egyesület, Katolikus Iskolaegyesület stb.), és ebben nagy segítséget kaptak a Karl Lueger polgármester irányította Bécs városától. Egyik legnagyobb hatású a Franz Martin Schindler által alapított Leo-Gesellschaftnak, az általuk indított katolikus sajtótermékeknek volt, melyek a belső egyházi reformot, az olykor a konzervatív katolicizmussal is szembehelyezkedő, a nép körében is népszerűsíthető katolikus áramlatokat közvetítették. Ki kell emelni még Peter Rosegger – kortárs egyháza által értetlenséggel és ellenségeskedéssel fogadott – reformkatolicizmusát, aki írásaival nagy hatást gyakorolt a „vallásos Ausztria” értékeinek megőrzéséért.

Nagy egyházi sikernek, egyben az osztrák katolikusok demonstrációjának is számított, hogy 1912-ben Bécs rendezte a XXIII. Eucharisztikus Világkongresszust. A világháború előestéjén különösen intenzív lett a bécsi udvar és a római Szentszék kapcsolatkeresése. Ferenc Ferdinánd trónörökös például antiliberalis politikai alkatával, központosító törekvéseivel, a magyarosítás ellenzőjeként könnyen talált utat a katolicizmussal való politikai szövetség kereséséhez. (Belmonte pápai nuncius nagy reményeket is fűzött Ferenc Ferdinánd trónra lépése esetén egy katolikus restauráció alternatívájához.) Az első világháború évében trónra lépő XV. Benedek pápa már úgy értékelte a helyzetet, hogy a jozefinista egyházpolitika súlytalanná vált az öreg Ferenc József rendszerében. Nem véletlenül fordult várakozásokkal a politikai-lelki irányító szerepre is Rómában igényt tartó Károlyhoz, jöllehet a pápaság ekkor már nagyon bizalmatlanul szemlélte a németekkel szövetséges, és Olaszországgal is háborúba bonyolódó monarchiát. A Szentszék a béke helyreállításához, és a szigorú semlegességhez ragaszkodott, a monarchia püspökei azonban inkább kormányaikhoz lojális magatartást tanúsítottak, az egyházon belüli békekezdeményezéseket nem támogatták.

3.10. Magyarországon az egyházpolitikai törvények utóregzései között első helyen kell említeni a *politikai katolicizmus* addig csak lappangó, ekkor viharos gyorsasággal színre lépő és szervezkedő, majd párttá alakuló mozgalmát, mely egyértelműen fő politikai célját az egyházpolitikai törvények visszafordításában jelölte meg. Az amúgy a liberálisok körében népszerűtlen Bánffy miniszterelnöknek is szembe kellett még szállnia a radikális egyházi vonal képviselőivel: 1895 áprilisában Magyarországra érkezett az új pápai nuncius, Agliardi, aki első pillanattól fogva minden megnyilatkozásával az egyházpolitikai törvények elleni harcra buzdított. Amikor pedig már „a modern törvényhozás elleni keresztes háborút” is meghirdette, Bánffy tiltakozott, s a végletekig bonyolódó, kényes ügybe végül Gustav Kálnoky külügyminiszter bukott bele. A századfordulót követően jelentősebb egyházpolitikai lépésre a kormányzat részéről már nem került sor. A püspöki kinevezések gyakorlata tovább erősítette a késő-jozefinista egyházpolitika tendenciáit. Egyébként az 1890-es évek reformjait már csak a liberalizmus átértékelődése, a konzervatív tendenciák előtérbe kerülése miatt is lezártnak tekintették, ahogy az a ciszlajtán területeken korábban megtörtént.

Az egyházpolitikai rendszer változatlanul tartásához a későbbi kormányok is ragaszkodtak, kisebb kérdésekben azonban respektáltak egyes egyházi igényeket, jelezve, hogy nem elnyomó, egyházellenes kormányzásra készülnek. Így például törvény született a mezőgazdasági cselédek vasárnapi munkavégzésének tilalmáról, a telepítésről szóló törvényben arról, hogy díjtalanul kapjon telket a pap és a tanító stb. 1898-ban a nem katolikus lelkészek állami fizetésekiegészítéséről (kongrua) született törvény, melyet 1909-ben kiterjesztettek a katolikus alsópapságra is. A legfontosabb egyházpolitikai vonatkozású esemény a hajdúdorogi görög katolikus püspökség felállítása volt 1912-ben. A régóta tervezett egyházszervezeti módosítást a kormány határozottan támogatta, ám ennek nem elsősorban egyház-, hanem nemzetiségpolitikai okai voltak. Magyarországon ezt az egyházat többségében nem magyar nemzetiségűek alkották, az önálló magyar görög katolikus egyházmegye igénye a román (és részben rutén) többségű tartományoktól való elszakadást, a magyar nyelvű liturgia megerősítését célozta. Elsősorban a román egyházi vezetők tiltakozása miatt az ügy nagyon sokáig húzódott, Ferenc Ferdinánd trónörökös még a vatikáni kapcsolatait is igyekezett latba vetni a magyar nemzetiség térnyerését segítő intézkedés ellen. Végül a pápa a románok tiltakozása ellenére „Christifideles graeci” kezdetű bullájával

intézkedett a püspökség felállítására. 1914 februárjában, már rendkívül feszült légkörben levélbomba-merényletet kíséreltek meg az egyházmegye első főpásztora, Miklósy István ellen, aminek mozgatórugóit nem is elsősorban egyházi, hanem a kiéleződött nemzeti-nemzetiségi ellenségeskedésben kell keresnünk. Ahogy az 1850-es években az egyházszerkezeti változások mögött nemzetiségi (politikai) okokat is kellett keresnünk, ugyanez volt igaz, ellenkező előjellel a hajdúdorogi püspökség felállítására. Meg kell még említeni, hogy az erdélyi Szamosújvár környékén élő (hivatalosan néhány ezres, a valóságban mintegy 40 ezerre becsülhető lélekszámú) örmény katolikusok hiába kérték többször is önálló püspökség felállítását, ezt a magyar püspöki kar nem támogatta.

A magyar katolikus egyház belső helyzetét általában jellemezte, hogy az ügyeik feletti ellenőrzés jogát fenntartó állammal való folyamatos egyeztetésben, alkudozásban a püspöki kar tagjai – a pesti német főkonzul szavaival – „inkább voltak hazafiak, mint római főpapok”, vagyis sokkal inkább közéleti tevékenységre koncentráltak, és nem arra, hogy a társadalmi átalakulások között az egyház megújulásának útját keressék. Arisztokratikus magatartásuk egyik fő oka lett annak, hogy visszaszorult a lelkipásztorkodás, mélyült az alsó- és a főpapság közötti társadalmi és felfogásbeli távolság. A püspöki kar többsége többnyire érzéketlen volt a lelki életet megújítani, a nép vallásos tudatát erősíteni kívánó kezdeményezésekre, mint például Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök tevékenységére.

A *liberalizmus kihívásait* elsősorban politikai eszközökkel, a kormányzattal való alkuk megkötésével akarták elhárítani, XIII. Leó „Rerum novarum” enciklikája (1891) a monarchia egészében kevésbé érezte hatását, legalábbis ami a főpapságot illeti. Az egyházpolitikai törvények utáni légkörben a magyar katolikus egyház újra elővette az autonómia felállításának – az 1870-es évek elején egyszer már megfeneklett – ügyét, a századfordulóra sikerült is egy szervezeti szabályzat-tervezetet készíteni, de ezúttal sem valósult meg. A püspöki kar ugyan ezúttal is örült volna, ha az egyházi vagyon kezelésében teljes mértékben függetleníteni tudja magát az államtól, sokkal inkább tartott viszont a világiak egyházigazgatásba való bevonásától, illetve az autonómia önkormányzatának választásokon alapuló szervezetének felállításától. A katolikus öntudat felébresztésének és megerősítésének legfőbb fórumai a katolikus nagygyűlések lettek. 1894-ben még kifejezetten az egyházpolitikai törvények megakadályozását célozta a rendezvény, az első, igazán társadalmi mozgósítást, egyházi megújulást szorgalmazó gyűlésre 1900-ban került sor, majd még 11 alkalommal a monarchia végéig. A püspöki kar inkább tartózkodott a főleg hitbuzgalmi és karitatív, valamint kifejezetten társadalmi kérdéseket középpontba állító rendezvényektől.

4. Egyházak és nemzetiségek

Az egyházpolitikai folyamatokban domináns katolikus egyház tevékenységét – mint ahogy a monarchia valamennyi társadalmi vonatkozású elemét – átszötték *nemzetiségi problémák*. A széles körű önállósággal rendelkező (Magyarországgal 1868-ban szintén kiegyezést kötő) *Horvátországban* a katolikus egyház befolyása kizárólagosnak mondható. Ezt nemcsak a zágrábi érsekség önállósága – vagyis az egyházszervezeti és politikai határok lényegi egybeesése – erősítette, hanem a katolicizmusnak a horvát nemzeti öntudatban való meghatározó szerepe is. (Jellemző módon a századfordulótól a magyar egyházi schematizmusok már nem tartalmaztak semmilyen adatot a zágrábi érsekségre vonatkozóan.) A horvát katolikus egyháznak nemcsak a horvát-magyar kiegyezéssel kialakult új rendszerben nőtt meg a közéleti-politikai súlya, hanem a lakosság mintegy negyedét kitevő szerbek nemzeti és egyházi törekvéseinek ellensúlyozásában, a Dalmáciával való egyesülés politikai céljainak biztosításában is. A horvát katolicizmus súlyát jelzi, hogy a szabort elkerülték az ausztriaihoz és magyarországihoz hasonló egyházpolitikai viták. A dualizmus korának zágrábi érsekei (például Josip Mihalović vagy Giorgio Posilović) már sokkal békülékenyebbek voltak Magyarország irányában, mint a főegyházmegye első főpásztora, Juraj Haulík, aki a magyarelles udvari törekvések egyik leghívebb kiszolgálója volt 1848-ban. Ebben szerepet játszik, hogy a kiegyezés nyomán a magyarországihoz hasonló társadalmi problémák foglalkoztatták a horvát egyház vezetését is, az alsópapság pedig fogékonyabbnak mutatkozott a pándélszláv törekvések támogatására. A pápaság általában szívesen támogatta a horvát katolikus mozgalmat, amit jól fémjelmez egy 15. századi horvát szerzetes, Gracijan 1889-ben történt boldoggá avatása.

A *csehországi katolikus egyházat* hasonló törekvések jellemzik Ausztria vonatkozásában. A ciszlajtán kormányokat rendszerint támogatták, ugyanakkor német származásuk ellenére (Schwarzenberg illetve Schönborn érsekek esetén) a cseh nemzeti önállóság ügye iránt sem voltak mindig érzéketlenek.

A nemzetiségi kérdés különösen élesen a *magyarországi egyháznál* jelentkezett. Míg a horvátok vagy a szlovákok esetében az egyház könnyebben tudta a nemzetiségi ideológiát vallásával párosítani, ez a felekezetiileg sokkal inkább széttagolt magyarság esetén nem, vagy csak erőltetetten volt lehetséges. A kiegyezést követő években még egyes püspökök próbálták a nemzetiségi plébániákat is fejleszteni, később e törekvések teljesen háttérbe szorultak, jóllehet, a főpásztorok közül maguk is többen eredetileg valamely nemzetiséghez tartoztak. Az egyházon belüli asszimiláció jóval visszafogottabb volt, Vaszary Kolos például a szlovák, a pécsi püspök a német és horvát ajkú papjait támogatta. A katolikus iskolarendszeren belül meghatározó maradt a nemzetiségi iskolák száma.

Különösen fontos volt a *szlovák* nemzeti mozgalmon belül az egyház és a papság szerepe, például a magyar liberálisokkal az együttműködés útját kereső Ján Palárik, vagy éppen az elmagyarosodással szembeni önvédelem álláspontját képviselő Andrej Hlinka plébános tevékenysége révén. Utóbbiak számára különösen sérelmesnek bizonyult az a politikai nyomásra hozott 1903-as érseki intézkedés, mely a hittan magyar nyelven való oktatását írta elő a egyes nemzetiségi egyházközségek iskoláiban. Hlinkát politikai és nemzetiségi agitációja miatt püspöke fel is függesztette egyházi funkcióinak ellátása alól, és személyéhez kapcsolódott az 1907-es súlyos nemzetiségi konfliktus, a 13 halálos áldozatot követelő csernovai sortűz. Előrehaladottabb elmagyarosodásról ugyanakkor csak a *sváb katolikusok* körében beszélhetünk, a többi nemzetiség esetében az egyház inkább a nemzetiségi nyelvhasználat és kultúraörzés intézménye maradt a nem magyar ajkú vidékeken. A kisebb szláv nemzetiségek körében fontos kulturális, nyelvművelő illetve társadalmi szerepet játszottak egyházi egyesületek, például a szombathelyi püspökség területén a *vendek*, a kalocsai érsekségben a *sokácok és bunyevácok* papjai hoztak létre és működtettek ilyeneket. A magyarországi *rutének* (ruszinok) szinte kizárólag *görög katolikus* vallásúak voltak, egyházi szervezetüket a munkácsi és az eperjesi püspökség alkotta. Püspökeik a nemzetiségi megbékélést, ugyanakkor – tekintettel a hajdúdorogi egyházmegye ügyére – a kormányzattal szorosan együttműködve tevékenykedtek. (Például a kormánypárti programmal képviselővé is

választott Firczák Gyula munkácsi püspök fel is szólította híveit, hogy „tartózkodjanak a nemzetieskedő iránytól és ne vigyék oltárra a politikát”. A rutének számára szintén az egyházi egyesületek (például az 1895-ben alapított Szent Bazil Társulat) biztosítottak nyelvi-kulturális jogaik gyakorlásához hátteret. A rutén görög katolikus papság erőteljes asszimilációja mellett a korszak jellemző és fontos folyamata volt a jelentős részben oroszországi (illetve amerikai emigráns) támogatású szkizma-mozgalom, vagyis a görög katolikusok görög keleti egyházba való visszatérítését célzó, sok esetben nem is sikertelen mozgalom. A legnagyobb visszhangot kiváltott, 1913. évi máramarosi szkizma-perben hazaárulás vádjával ítétek el több, a görög katolikus egyházat elhagyó és emellett agitáló parasztot. Érdeemes megemlíteni Papp Antal munkácsi püspök reakcióját, aki szerint nem is annyira az orosz támogatás, mint inkább a görög katolikus papság „kötelességmulasztásai, visszaélései, a néppel gyakorolt rideg, szeretetlen bánásmódja” kereshető a rutének tömegessé vált felekezetváltási tendenciája mögött.

A *románság* mintegy 1/3-ad része a görög katolikus egyházhoz tartozott, a román görög keletiekkel ellentétben nem elsősorban a határon túlról (Bukarestből) vártak támogatást, sokkal inkább a monarchián belül kívántak markáns nemzeti törekvéseket megfogalmazni. A magyar törvényhozás 1868-ban elismerte a független román görög katolikus hierarchiát, a polgári és politikai egyenjogúságot, és az egyházmegye önkormányzatát. Az érseki tartomány zsinatai később többször is deklarálták, hogy közvetlenül a Szentszéknek vannak alárendelve. Az esztergomi érsektől való függetlenségüket leghatározottabban 1900-ban nyilvánították ki, bár a magyar latin szertartású egyházzal való együttműködési készségüket hangsúlyozták. A román görög katolikusok körében is felerősödött nemzetiségi mozgalom látványos jele volt, hogy egyik papjukat, Vasiliu Lucaciu-t az 1893-as Memorandum-per fő vádlottjai között ítélték el.

A románság másik nagy csoportját a századfordulón mintegy 1,7 millió fővel a *görög keleti egyház* foglalta magában. A 19. század közepén és az abszolutizmus éveiben a román nemzeti mozgalomban is meghatározó szerepet játszott Andrei Şaguna nagyszzebeni püspök, aki elkötelezett császárhű politikájáról vált ismertté. Şaguna a magyar kormányzattal szemben mindenkor igyekezett Béccsel szövetkezni, amely döntő szerepet játszott abban, hogy évtizedes törekvéseiket siker koronázta: 1864-ben püspökségét érseki rangra emelték és kivették a szerb görög keleti egyház fennhatósága alól. (Egyúttal új püspökséget is szerveztek fennhatósága alatt.) Nem véletlen, hogy a kiegyezést követően élénken tiltakoztak az ellen, hogy a Béccsel való közvetlen kapcsolataik megszakadtak és – Erdély uniója révén – a magyar kormány fennhatósága alá kerüljenek, jóllehet 1868-ban a magyar törvényhozás megerősítette a nagyszzebeni főegyházmegye önállóságát. Az ugyanekkor tartott nagyszzebeni autonómia-kongresszusuk szervezeti szabályzatát 1869-ben hagyta jóvá Ferenc József. Egyházi és iskolai ügyeik intézésében így igen széles jogkörrel felruházott – 90 tagú, egyharmad részt egyháziakból álló – önkormányzatot élveztek.

A román nemzeti mozgalomban a görög keleti egyház papjainak szerepét egyre inkább világiak vették át („nem tűrjük tovább az egyházfők beavatkozását” – írták román nemzetiségiek egyik vezetőjüknek, Georghe Bariţnak az 1870-es években), a tendencia Şaguna 1881-ben bekövetkezett halála után – Miron Roman érseksége alatt – csak tovább erősödött, jóllehet a századforduló idején is a román nemzetiségi, majd szeparációs törekvések egyik bázisa az egyház maradt. A magyar kormány rendszeresen próbálta akadályozni a Romániából juttatott egyházi pénzsegélyeket, és különösen az 1890-es évektől erélyesen figyeltek például az iskolafenntartói hozzájárulás behajtására, hogy ezzel kényszerítsék az egyházat a magyar államsegély igénybevételére. Bánffy Dezső külön ellenőrző szervezetet is fel kívánt állítani a nagyszzebeni érsekség pénzmozgásainak és alapítványainak ellenőrzésére, hogy ezáltal a görög keleti papságot szorosabb szálakkal kösse a magyar államhoz – terve azonban nem valósult meg. A görög keleti egyház szerepe a világháborút megelőző években felértékelődött, elsősorban annak köszönhetően, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös velük is kereste a kapcsolatot a monarchia tervezett, föderatív átalakításával kapcsolatosan.

A Magyar Királyság területén mintegy 1 millió *szerb* élt, de jelentős volt a számuk Horvátországban és Dalmáciában is. A román egyház kiválása után a karlócai érseki tartomány (metropólia) fennhatósága alatt hat püspöki tartomány működött. A görög keleti egyház

hagyományosan a szerb kultúra és nemzetiségi mozgalom intézménye volt, 1848-1849-ben (a románokhoz hasonlóan) a magyar függetlenségi harc elleni felkelésük miatt az osztrák abszolútizmussal kötött szövetséget, Josip Rajačić érsek irányítása alatt. A 25 egyházi és 50 választott világi tagból álló kongresszusuk fennhatósága alatt álló – rendi jellegű helyett népképviselői alapra helyezett – önkormányzatukat a kiegyezés után a magyar törvényhozás is elismerte, 1875-ben az uralkodó újólag megerősítette. (Ennek előzménye volt, hogy a magyar kormány átmenetileg felfüggesztette az egyházi autonómia működését, és kormánybiztost rendelt ki, az uralkodó pedig megtagadta a kiegyezés rendszerét el nem fogadó Svetozar Miletić újvidéki polgármester jelöltjének pátriárkai kinevezését és új választást kellett tartani.) Pénzalapjuk és iskoláik ügyeit 4 egyházi és 5 világi tagból álló, az érsek irányítása alatt álló testület intézte.

A kiegyezést követő években a szerbek számítottak a politikailag legaktívabb nemzetiségnek, a magyar kormány erőteljes fellépésének hatására azonban visszavonultak a nemzeti-egyházi önkormányzat keretei közé, politikai aktivitásuk pedig a magyarországi Délvidék helyett inkább Horvátországba helyeződött át. (Egyházi központjuk, Karlóca szintén ott található, Magyarországon Újvidék lett a szerbek fontos szellemi-kulturális központja.) Magyarország vonatkozásában az 1890-es évekre megerősödött a kormánnyal való együttműködési törekvésük, a világi szerb nacionalista és szeparatista törekvések ellensúlyozására, amiben persze szerepet játszott, hogy az uralkodó a magyar kormány javaslatát vette figyelembe a választott pátriárka megerősítésekor. Georgije Branković érsek több alkalommal is megkísérelte a világiak rovására a kongresszusban az egyháziak túlsúlyát érvényesíteni, sikertelenül. Jelentősek azonban az érsek oktatáspolitikai intézkedései, iskola-alapításai. A századforduló után a magyarosító oktatásügyi törvények a szerb egyházi iskolákat alig érintették, nem véletlen, hogy egészen a szerb főpapság sokáig együtt tudott működni a koalíciós illetve munkapárti kormányokkal is. 1912-ben a szerb egyházi önkormányzat felfüggesztését, a világiak beleszólásának teljes megtiltását, az egyházi pénzalapok kezelésére kormánybiztos kinevezését azonban egyházi berkeken belül sem nézték jó szemmel.

A monarchiában élő *reformátusok* szinte kizárólag Magyarországon éltek és magyar nemzetiségűnek vallották magukat a népszámlálások alkalmával. A Habsburg-ellenes függetlenségi hagyományok már a 19. század első felében is szinte teljesen visszaszorultak, az abszolútizmus utolsó éveiben kerültek csak átmenetileg előtérbe, ellenállásuk a „protestáns pátens” visszavonásához vezetett 1860-ban. A kiegyezés rendszerét a magyarországi reformátusok is elfogadták, a felekezeti egyenlőséget szem előtt tartó, a katolikus egyház kiváltságait visszaszorító egyházpolitikai törvényeknek általában haszonélvezői voltak. Olyan problémáik jelentkeztek csak, mint hogy például az 1868-as népiskolai törvény következtében sok szegényebb református egyházközség nem tudta előteremteni a jog szerint előírt iskolai felszereléseket, ezért több esetben állami vagy önkormányzati intézményekké kellett átalakulniuk, amelyet számos vezetőjük kifejezetten szorgalmazott is. A dualizmus éveiben azonban sokkal nagyobb problémát jelentett az, hogy bár vezetőik figyelmét a közéleti küzdelmek lekötötték (az 1885-ös reform során a felsőházi tagságuk is szélesedett, a századfordulón a kongrua-törvény megnyugtatóan rendezte a lelkészek fizetését stb.), a laicizálódás folyamata feltartóztathatatlanak tűnt. Nemcsak a középosztály, az értelmiség járt egyre ritkábban templomba, hanem már falusi közösségekben is érzékelhetően visszaesett az istentiszteletek látogatottsága. A kálvini egyházmodellnek számos, a polgárosodás folyamatában más felekezetekhez képest hátrányokat eredményező vonása rajzolódott ki. Az önálló, központi irányítás nélküli presbitériumok rendszere ugyanis szétforgácsolt egyházirányítást okozott, egy országos irányító testület hiánya pedig a hatékony érdekképviselőt nehezítette.

Az egyház belső életét a vallási liberalizmus és az „ortodox kálvinizmus” híveinek terméketlen vitái nehezítették, előbbieket a kor kívánataihoz illeszkedő vallási felfogásába jobban belefért a hagyományos intézményrendszer átalakulása (például az 1883-as középiskolai törvény nyomán az, hogy világi egyetemen végzett tanárok tanítsanak az iskolákban), utóbbiak merev állagörzése ellehetetlenítette az egyház missziós lendületét, amely pedig – például a szabad áttérés és felekezetválasztás nyomán – lehetőséget adhatott volna új hívek megnyerésére. Sokan, például Ráczy Károly lelkész erőteljesen szembeszálltak a „liberálisokkal”, a „hitvalló iskolák” erősítését, a reformáció 16-17. századi hagyományaihoz való visszatérést szorgalmazta. A problémák

halmozódása eredményezte, hogy 1881-ben országos zsinatot tartottak Debrecenben, mely alapvetően újította meg az egyház szervezetét. Rögzítette ugyan, hogy az egyház alulról építkező jellegű a továbbiakban is, de szabályozta a presbitériumok alakításának rendszerét, továbbá kimondta, hogy az öt egyházkerület felett központi kormányzó testület, az egyetemes konvent működik, a legfőbb jogszabály-alkotó testület pedig az egyetemes zsinat. A legfőbb testületeket paritásos (világi és egyházi tagokból) állítják össze. A zsinat legfőbb következményei később érvényesültek, megteremtődtek a feltételei az ún. belmissziós mozgalomnak, mely – például Szabó Aladár teológus munkássága nyomán – alkalmassá vált az egyesületek, vasárnapi iskolák rendszerén keresztül több helyen is életre kelteni a református hitéletet. Szász Károly dunántúli püspök kiterjedt egyházlátogatásaival, könyvkiadó tevékenységével, mások (például Szász Domokos erdélyi püspök) a teológiai képzés megújításával próbálták kivenni részüket az egyházi hanyatlás megállítása folyamatából, nagyon is viszonylagos sikerrel.

A Magyarország mellett Sziléziában is jelentős lélekszámmal bíró *evangélikusok* soraiban a németajkú lakosság dominanciája figyelhető meg. A Magyar Királyságban élő evangélikusok 35-40 %-a szlovák anyanyelvűnek vallotta magát, további mintegy egyharmaduk volt magyar illetve német nemzetiségű. Az evangélikus népesség hagyományosan a városias településeken élt, leszámítva elsősorban a felvidéki illetve délkelet-magyarországi szlovák ajkú evangélikusokat. Az egyház kulturális központjai (Budapest, Pozsony, Eperjes, Sopron, Lőcse, Selmechánya, Brassó) magukon viselték az etnikai sokszínűséget, bár a dualizmus évtizedei alatt erőteljesebb lett a magyarosodás tendenciája, illetve Késmárk kollégiumára a felvidéki szászok mellett a szlovák nemzeti mozgalom is fontos központként tekinthetett. Az észak-magyarországi szlovákok többnyire nagyobb etnikai tömböket alkottak, néhány járásban a nemzetiségi lakosság többségét alkották. Az itteni (Árva, Turóc, Liptó megyei) evangélikus esperességek tiltakoztak az egyházkerületek 1893. évi – etnikai szempontokat szem előtt tartó – módosítása ellen. (Félelmük arra irányult, hogy evangélikus szlovákból a többségi nemzet „magyar kálvinistát” alkar faragni.) Az evangélikus egyház belső élete sok párhuzamosságot mutat a reformátusokéval. Itt is hasonlóképp jelentkezett a „liberálisok” és az „ortodox” lutheránusok teológiai vitája, melynek egyik kimeneti következménye a századforduló után a missziós mozgalom fellendülése lett. (A Magyarhoni Missziós Egyesület 1909-ben alakult meg Pozsonyban.)

Az egyház szervezete részben hasonlít a reformátusokéhoz (Magyarországon négy egyházkerület működött, lényegében területi alapon), fontos különbség azonban, hogy az erdélyi szászok nem önálló egyházkerületet, hanem a magyar egyházszervezettől független, országos egyházat alkottak. Különállásukat részben eltérő egyházi felépítésük, intézményrendszerük inkább hagyományörző tendenciája is jellemezte (az esperességnek megfelelő szervezeti egységet például káptalannak neveztek), ennél fontosabb volt azonban a szász nemzeti mozgalomban játszott domináns szerepe. A szász evangélikus egyház idegenkedéssel fogadta Erdély és Magyarország unióját 1867-ben, és a korszak végéig a szász nemzeti-kulturális autonómia legfőbb intézményének számított. A kiegyezés rendszerébe végül is beilleszkedtek, a magyar állammal kisebb volumenű konfliktusaik azért maradtak. (Például 1887-ben, amikor a magyar kormány azért csökkentette a szász egyház költségvetési támogatását, mert tíz Brassó környéki falu magyar evangélikusai a magyarországi evangélikus egyházszervezethez csatlakoztak.) Magyarországon az egyház szervezeti rendjének egységesítését az 1891-1892-es budapesti alkotmányozó zsinat készítette el, egy évvel később kapták meg hozzá az uralkodó hozzájárulását. A legfőbb központi szerv az egyetemes gyűlés, a választott testületek – a reformátusokhoz hasonlóan – paritásos alapon szerveződtek. A legfontosabb erőpróbát azonban az etnikai sokszínűség, elsősorban a szlovák és kisebb részben a vend evangélikusok körében jelentkező nemzetiségi mozgalom jelentette.

Jelentős lélekszámot tett ki a törvények által egyenjogú, bevett egyháznak számító, bár lényegében csak Erdélyben működő *unitárius* egyház is. A kolozsvári székhelyű, tulajdonképp teljesen magyar nemzetiségű egyház korszakunk végéig megmaradt a sajátos protestáns ideológiáját őrző, ugyanakkor a szellemi élet terén is maradandót alkotni hivatott közösségnek. Központosító, az egyházközségek önállóságát szem előtt tartó szervezete hasonlított a nagy protestáns egyházakéhoz. Csak a századfordulótól történtek erőteljesebb kísérletek unitárius gyülekezetek létesítésére

Budapesten illetve az ország más városaiban, ebben főleg Ferencz József püspöknek volt kiemelkedő szerepe.

Az *izraeliták* a korszak polgárosodásának egyik legfontosabb tényezőjét jelentették, hiszen befogadásuk (az asszimiláció és az emancipáció problémaköre) a társadalom általános állapotát és a politikai modernizációját általánosságban meghatározó kérdés. Számuk a monarchia különböző tartományaiban nagyon is eltérő volt. A legjelentősebb arányt a népességen belül a bukovinai mintegy 100 ezer és a galíciai mintegy 900 ezer fős zsidó népesség jelentette. Ráadásul a zsidóság tömegei városokban koncentráálódtak: Budapesten 1910-ben a lakosság majdnem egynegyede volt izraelita, magasabb volt az arányuk Krakkóban és Lembergben, Bécsben és Prágában hozzávetőlegesen 8 % körül mozgott. A zsidóság korábbi jogfosztottságának felszámolására már az abszolutizmus éveiben is történtek bizonyos intézkedések (1853-ban a prágai gettó megszüntetése, 1860-ban valamennyi letelepedési korlátozás felszámolása stb.), ugyanakkor a polgári jogegyenlőség megteremtése az egész monarchiában a kiegyezés utáni időszakra maradt, nem is beszélve az izraelita hitközségek jogainak korlátozásáról, gyakori hatósági akadályozásáról. Az 1868-as ciszlajtániai egyházpolitikai törvények sorában a zsidóság egyéni jogegyenlőségének deklarálását összekapcsolták a felekezeti egyenjogúság kimondásával is, Magyarországon az előbbi a kiegyezést követően, utóbbi csak 1895-ben történt meg. A jogi egyenlősítés és a modernizáció azonban nem maradt hatástalan az izraelita hitközségek belső életére sem. Folyamatos és éles viták jellemezték a közösségeket a vallási hagyományápolás lehetőségéről és korlátairól, a többségi társadalomhoz való asszimiláció mértékéről és módjáról stb. Magyarországon – Európában egyedülálló módon – e viták szervezeti elkülönüléshez is vezettek. 1868-1869-ben az elsőként összehívott egyetemes izraelita gyűlés (kongresszus) célja a hitközségek egységes felekezetté szervezése, országos képviselőtestület kialakítása volt. Az elkészült szervezeti szabályzatot, illetve általában a központosítás bármely formáját azonban a konzervatív felfogás hívei nem fogadták el, és kivonultak a gyűlésről, ők alkották az ortodox izraelita, a többség pedig az ún. neológ (kongresszusi) hitközségeket, sőt, az egyik félhez sem csatlakozó hitközségek status quo ante-nak minősítették önmagukat. A kialakult állapotokat a magyar országgyűlés 1871-ben tudomásul vette, ami felgyorsította egyes zsidó vallási tanok (istentiszteleti rend, öltözködés, sírkövek használata stb.) eltérő értelmezésének térnyerését is. A későbbi egyesítési kísérletek (például az ortodoxok 1905. évi szervezeti módosításai nyomán) azonban sorra kudarcot vallottak.

Mind a monarchia keleti, mind a nyugati felében jellemző volt az izraelita hitközségek szervezetére az alulról építkező jelleg, és a világiak fokozottabb bevonása az irányításba. A csehországi és ausztriai hitközségek általában a modernista irányzathoz tartoztak, míg a galíciai, bukovinai illetve északkelet-magyarországi izraeliták (köztük a különösen tradicionális mentalitású haszídok) a merev hagyományörzés álláspontját képviselték, öltözködésükkel, nyelvhasználatukkal az ősi vallási előírások megtartását kívánták erősíteni, és elhárítottak minden, vallásreformra irányuló kezdeményezést. Pedig körükben is megjelentek a zsidó felvilágosodás eszméi, a 19. század első felének kezdeményezéseit (Nachman Krochmal, Josef Perl stb. munkásságát) csak néhány krakkói, lemergi, tarnopoli iskola tette magáévá. A neológ irányzatok hívei körében felgyorsult a nyelvi és identitásbeli asszimiláció, Bécsben ez értelemszerűen a német, Magyarországon a magyar anyanyelvűség rohamos térnyerését jelentette. (A századfordulón a magyarországi zsidó elemi iskolákban is jórészt magyarul tanítottak, pedig a törvény lehetőséget adott a nemzetiségi nyelvhasználatra.)

A zsidóság úgy tudott a többségi társadalomba – azon belül is a városi iparos, kereskedő, értelmiségi rétegekbe – illeszkedni, hogy nem kellett feladnia vallási identitását, hagyományait. A századfordulón a monarchia mindkét felében számos izraelita társadalmi egyesület, oktatási és szociális intézmény jött létre. A liberális polgári állam lehetőségeit tökéletesen kihasználva az emancipáció sikertörténetnek számított, amit indirekt módon az is jelez, hogy megszületett és terjedt a modern politikai antiszemitizmus, amelynek valláserkölcsei vonatkozásai a keresztény (főleg katolikus) alsópapságban és néprétegekben, a gazdasági vonatkozásai pedig a lecsúszott kispolgári illetve dzsentroid egzisztenciájú rétegekben találtak híveket. Mindez visszahatott a zsidóságra, s nem véletlen, hogy épp a monarchia lett a szülőföldje a zsidóság egyik legfontosabb

szellemi-politikai mozgalmának, (a budapesti születésű, Bécsben is tevékenykedő) Theodor Herzl által kezdeményezett cionizmusnak, mely az asszimilációval szemben egy másfajta alternatívában látta a kiutat. Az asszimiláció fogadtatásának korlátait továbbá tanulságosan jelezte 1883-ban a tiszzaeszlári vérvádper tárgyalása Magyarországon, vagyis a középkori eredetű antiszemitizmus modern újjáéledése, általában az osztrák keresztényszocialisták vagy a magyarországi konzervatív irányzatok zsidóellenessége. A katolikus egyház által dominált Horvátországban a zsidóság jogainak korlátozása sokáig fennmaradt, az asszimilációnak sokkal erősebb korlátokkal kellett szembenézni. (Jellemző, hogy a horvát Jogpárt egyik vezetője, a zsidó származású Josip Frank már korábban áttért katolikus hitre, fiát mégis a magyar fővárosba küldte az üldöztetések elől.) Az első világháború előrehaladtával, az összeomlással fenyegető katonai és politikai kudarcok, illetve a társadalmi nehézségek nyomán újjáéledt antiszemitizmus a későbbi kirekesztő ideológiák térnyerése előtt is megnyitotta az utat.

A kisebb vallásfelekezetek közül a már említett *ókatolikusok* az osztrák tartományokra, elsősorban Cseh- és Morvaországra koncentráálódtak, és viszonylag gyors fejlődést mondhattak magukénak. Az 1910-es népszámlálásban már több mint 20 ezren vallották magukat az egyház tagjának, jelezve, hogy a pápai tévedhetetlenség kimondását a katolikus egyházon belül továbbra is sokan nem fogadták el. (A századfordulón egy kisebb egyházközségük Budapesten is megalakult.) Szintén Cseh- és Morvaországban éltek a „*herrnhuti*” felekezet közösségei, lényegében a „csehmorva testvérek” 18. századi protestáns-pietista mozgalmának leszármazottai. A szigorú erkölcsiséget megvalósítani hivatott új vallási mozgalmak (pejoratív kifejezéssel: „szekták”) közül az osztrák tartományokban meg kell említeni a Bukovinában letelepedett mintegy 3 ezer román ajkú *lippovánt*, és a radikális reformáció újrakeresztelő ágához tartozó, néhány száz galíciai németet magába foglaló *mennonita* gyülekezetet. Magyarországon a szigorú valláserkölcsi elveket valló, elsősorban a fegyverhasználatot és az eskütételt tiltó *nazarénus* mozgalom volt az említettekhez hasonló. Érdekesség, hogy még Eötvös József minisztersége alatt ők kaptak először lehetőséget polgári anyakönyvezésre. Számuk a hivatalos statisztikákban 5-6 ezer között mozgott, a valóságban mintegy háromszor ennyien lehettek, főleg vidéki városokban, mezővárosokban.

A legnagyobb magyarországi kisegyházat a baptisták jelentették. Rottmayer János már a 19. század közepén hozott létre *baptista* gyülekezetet, a német nemzetiség körében Meyer Henrik munkálkodása nyomán fejlődtek, a magyarok között missziójuk meghatározó egyénisége a század második felében Csupják Attila prédikátor volt. Az említett, 1905. évi törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánításuk következménye nemcsak létszámuk megnövekedése, egyházi oktatási és szociális intézményeik kiépülése, hanem belső szakadásuk is lett, sok baptista ugyanis az elismert felekezet helyett a „szabad baptisták” táborát gyarapította. Mozgalmukat jelentős mértékben korlátozta az az intézkedés, hogy az állam hivatalosan csak egy, a budapesti gyülekezetet ismerte el törvényes képviselőjüknek, vagyis csak az ott bejelentett baptistákat tartották nyilván. A hivatalos statisztikák mintegy 8 ezres lélekszámának ezért a többszörösére kell becsülnünk a misszió eredményességét.

A baptistákhoz hasonlóan ausztriai közvetítéssel jutottak el Magyarországra a *methodisták* első prédikátorai is, még az 1910-es években is erősen német jellegű gyülekezeteket hoztak létre, elsősorban a szegények, szenvedélybetegek felkarolása révén széles körben ismertté tették munkálkodásukat. A 19. század utolsó éveiből vannak adataink az *adventisták* és a *Jehova Tanúi* megjelenéséről is a monarchiában. Kétségtelen, hogy a kisegyházi missziók megjelenése és terjedése egyszerre volt következménye kisebb részben az alapvetően jozefinista és liberális állami egyházpolitikának, nagyobb részben pedig a társadalom polgárosodásának, az új eszmék viszonylag gyors terjedési lehetőségének. (Utóbbi alatt elsősorban az Amerikából érkező vagy épp visszatérő hittérítőket érthetjük.) A történelmi keresztény egyházak többnyire szigorú hatósági fellépést sürgettek velük szemben, de nem egy katolikus illetve protestáns teológus figyelmeztetett, hogy a „szektás” prédikátorok sikerei egyben a nagy egyházak tevékenységének, erkölcsi magatartásának kritikáját is jelentik.

Az egyházpolitikai küzdelmek és általános egyháztörténelmi áttekintés után néhány szóval jellemeznünk kell a monarchia egyházainak és vallásosságának általános tendenciáit. E fél évszázad

valóban az az időszak, amikor a polgári társadalom nyílt kihívást intézett az egyházaknak, új típusú politikai és társadalmi szerepvállalás lehetőségét kínálva nekik. Más szóval, egy, az egyházas vallásossággal párhuzamosan, utóbbit átalakítva, befolyásolva épült fel. A magánéletben az egyházak befolyása csökkent, az egyén gondolkodását egyre kevésbé határozták meg a valamely egyház által közvetített értékek – de természetesen nem is tűntek el maradéktalanul. A liberális egyházpolitikai reformok pedig maradandó hatásúnak bizonyultak: az egyházak államtól való elválasztása lassan beépült a hétköznapokba, például Magyarországon a kötelező polgári házasság nem szüntette meg az egyházi esküvők ünnepélyességét, sőt, a szokását sem. A vidéki népességben az egyházi szokások továbbra is megmaradtak, tartalmuk azonban módosult. A kötelező templomlátogatást és az egyházi szolgáltatások igénybe vételét a közfelfogás még megkövetelte, de ki is egészítette az annak viszonylagosságát sugalló felfogással, ezáltal az egyént is választás elé állítva. Mindez már csak azért is fontos, mert a polgárosodás alapvető társadalmi változásokkal járt: a falusi életformát felváltó, városba költöző, nagyipari vagy állami beruházásokon dolgozó munkások egy zárt közösséghez való kötődésének változása az abban kulcsszerepet játszó egyház szerepét is átértékelt. Az egyházakhoz való tartozás formálisabbá válását nem feltétlenül a népesség felekezeti összetétele mutatja, bár tanulságos, hogy 1910-re a ciszlajtán tartományokban több, mint 20 ezer, Magyarországon mintegy 6 ezer önmagát „felekezeten kívülként” meghatározó lakost tartottak nyilván. (Különösen érdekes, hogy Csehországban a számuk meghaladta a 11 ezret, vagyis itt volt a legerősebb az egyháztól való formális eltávolodás igénye.) Az állami, közéleti feladatoktól elválasztott egyházi vezetők számára pedig a kihívás világos volt: a privilégiumok merev megőrzésének igényét vagy felváltani, vagy legalább párosítani kell egy új típusú, a polgári állam kereteit tudomásul vevő szemlélettel.

II. PÁRTOK, ESZMÉK, ÜNNEPEK, HIMNUSZOK ÉS IDOLOK

1. Politikai pártok és eszmék

Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai szerkezetét alapvetően kétarcúság jellemzi: egyrészt a modern politikai fejlődés tendenciájának megfelelően a kormányzati hatalom megszerzésére (önálló arculatú társadalomformáló kül- és belpolitikai értékek megjelenítésére) való törekvés „működtette” a hagyományos politikai ideológiákat, elsősorban a 19. század első feléből örökölt és folyamatosan újra értékelt liberalizmust és konzervativizmust. Másrészt ugyanakkor a politikai pártok alakulását és tevékenységét a monarchia egyedülálló szerkezetére, sajátosságaira való tekintettel alapvetően nem valamely ideológiai elkötelezettség indukálta, hanem a kiegyezés *közjogi* rendszeréhez való viszonyulás. Párhuzamos pártszerkezetek jöttek létre, politikai váltógazdálkodás viszont nem alakult, nem alakulhatott ki, a választási rendszer túlzottan merevnek bizonyult, és a választásokon minden pártpolitikai fordulat lehetősége egyben a 67-es rendszer fennmaradásának kockázatát is jelentette. A politikai küzdelmek a monarchiát alkotó két nagy államalakulat parlamentjeire fókuszálhatók, a pártstruktúrát is alapvetően a bécsi illetve budapesti törvényhozás határozta meg. A kiegyezés rendszeréhez való viszony mellett a pártrendszert még két további tényező tagolta: egyrészt a monarchia mindkét felében működtek „klasszikus” ideológiai alapon álló, pontosabban bizonyos értékek mentén szerveződő alakulatok, másrészt a birodalom mindkét felében érvényesült a nemzetiségi mozgalmak önálló pártalakulásokat is kezdeményező hatása.

Az 1867-es kiegyezést Ciszlajtániában és Magyarországon a század első felének *liberális* nemzedéke hozta tető alá. A klasszikus liberális értékek képviselője mellett legalább ennyire fontos volt mindkét oldalon a birodalom egységben, közép-európai meghatározó szerepben való megtartása, a ciszlajtán területeken az osztrák-német, a keleti félben pedig a magyar nemzetiség kulturális, politikai nemzetként való megőrzése. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az 1867 után hivatalba lépő kormányokat eleinte inkább az első jellemzővel (vagyis liberális gazdaság- és társadalompolitikai reformok kezdeményezésével), később az utóbbival – az állagörzés előtérbe kerülésével – jellemezhetjük. Bécsben 1879-ig, Taaffe hatalomra kerüléséig – kisebb megszakításokkal – az *Alkotmánypárt* liberálisai domináltak. E szabadelvű nemzedék mind az európai liberalizmussal, mind magyarországi elvarátaikkal való összehasonlításban gyengébb érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek, bár a rendelkezésükre álló időszakban számos alapvető törvényt el tudtak fogadni és fogadtatni. Társadalmi bázisuk azonban az 1880-as évek elejére leszűkült, pozícióik jelentős részét kénytelenek voltak feladni, hatalomba való visszatérésüket Taaffe 1882-es választójogi reformja lényegében ellehetetlenítette. (A census csökkentésével az antikapitalista kispolgárság konzervativizmusa, a klerikális hagyományok, valamint a szláv nemzetiségűek jelentőségének felértékelődése figyelhető meg.)

Az Alkotmánypárt mellett, részben abból kiválva számos parlamenti klub, egyesület illetve irányzat jelent meg (Haladó Párt, Egyesült Baloldal, ifjúliberálisok stb.), melyek állandó átalakulásban, rövid ideig tartó összefogásokban próbálták meg érdekeiket érvényesíteni. Ettől kezdve a bécsi kormányzatban a *konzervativizmus* elemei kerültek túlsúlyba, jóllehet – a monarchia egészére jellemző módon – nem különültek el a „tisztán” konzervatív és liberális irányzatok, ezt a ciszlajtán tartományok etnikai összetétele illetve a birodalom közjogi rendszerének kényes egyensúlya nem tette lehetővé. Magyarországra is igaz, hogy nem pusztán az 1867 előtti, nem egyszer kormányzati pozícióba került „ókonzervatívok” továbbéléséről, hanem sokkal inkább a társadalmi változások miatt feltűnt új konzervatív generáció színre lépéséről van szó. Taaffe a kormányválságok elkerülésére stabil koalíciót a régi konzervatívok Hohenwart körül csoportosuló elemeiből, valamint a szláv föderalista (elsősorban cseh és lengyel, kisebb részben szlovén) politikai elitel kötött megegyezésből tudott létrehozni. A formáció nem véletlenül kapta a „*vasgyűrű*” („Eiserner Ring”) elnevezést. A cseheknek és a szlovénoknak tett számos engedmény, illetve konzervatív szociálpolitikája (munkásvédelmi törvények stb.) jól mutatja azt a stabilitásra való törekvést, mely 15 éves miniszterelnökségét jellemezte. Végül bukását a további választójogi kísérletezésének kudarca, valamint a csehekkel való összefogás megfeneklése eredményezte, s jellemző, hogy ekkor újra a liberálisokkal való együttműködéssel próbálkozott. (Ezt utóda, Alfred

Windischgrätz átmenetileg meg is valósította, az Egyesült Baloldal Hohenwart híveivel illetve a lengyelekkel kormányzott együtt.)

Ciszlajtániában a pártrendszer kikristályosításában komoly szerepe volt a Max Wladimir von Beck vezette kormány 1906-os választójogi reformjának. Az általános, közvetlen és titkos (bár csak férfiakra vonatkozó) választójog következtében a pártrendszerben sokkal inkább érvényesült az egyes társadalmi csoportok képviselőinek igénye (agrárpárt, radikálisok stb.), valamint a nemzetiségekkel kötött „kiegyezések” (még az 1890-es években a csehekkel, majd Morvaországban, Bukovinában, Galíciában) konzervatív színezetű, ugyanakkor működőképes pártrendszer alternatíváját vázolták fel. A bécsi kormányok, a birodalmi tanács és a kúriák bár számos krízisen vezetett át a történetük, a monarchia végéig meg tudták őrizni és stabilizálni a dualizmus rendszerét – bár ehhez számos kompromisszumra, társadalmi és politikai különalkura volt szükség. A liberálisok századforduló utáni rohamos háttérbe szorulása a német nacionalizmus és a politikai katolicizmus tömegpártként való megjelenésével függött össze, mindennek komoly eszmetörténeti következményeivel együtt. A jobboldal radikális pártjainak (Német Nemzeti Párt, Német Néppárt) térnyerése csak gyorsította ezt a folyamatot.

Magyarországon a kiegyezést követő kormányváltások a Deák Ferenc körül csoportosult pártnak a közjogi rendszer ellenzékével szembeni kevésbé hatékony fellépésével magyarázhatók. A Taafféhoz hasonló stabilizációra Tisza Kálmán tudott sikeres kísérletet tenni, méghozzá azért, hogy a társadalmi célkitűzéseiben a Deák-párthoz hasonló, ugyanakkor a kiegyezés rendszerével szemben kritikus felfogásából az utóbbit feladva, 1875-ben létrehozta a *Szabadelvű Pártot*. Az erős, a választásokon rendszerint sikeres és biztos parlamenti háttérre támaszkodó kormánypárt tette lehetővé az 1870-1880-as évek számos modernizációs törvényét és a gazdasági fejlődés kibontakozását – ugyanakkor jellegéből fakadóan integrálta a kiegyezés fenntartásában érdekelt konzervatív politikai erőket. Az ellenzékét alkotó Függetlenségi Párt pedig gyakran ugyanazon a liberális talajon állt, mint a kormányzat.

Az 1890-es évekre nyilvánvalóvá vált a birodalom mindkét felében a kiegyezés eredeti rendszerének korszerűtlensége, a változtatás szükségessége. Ennek elmaradása nemcsak Ferenc József politikai felfogásával, a „minden változtatás veszedelmes” álláspontjával függött össze, hanem a monarchia bármilyen szempontú újragondolásának kiszámíthatatlan politikai és társadalmi következményeivel is. Hogy a pártrendszer mennyire erősen nyugodott közjogi alapokon Magyarországon, jól mutatja, hogy a Szabadelvű Párt 1905-ös bukását (és átmeneti kormányváltást) követően a Függetlenségi Párt dominanciájával alakult kabinetnek ugyanaz a Wekerle Sándor lehetett a miniszterelnöke, aki már a korábbi időszakban is betöltötte ezt a hivatalt. 1910-ben, a Tisza István által Nemzeti Munkapárt néven újjászervezett egykori szabadelvű kormánypártban már egyértelműen a konzervatív tendenciák meghatározóak, amely elsősorban a nemzetiségekkel szembeni fokozódó türelmetlenségben, a magyar hegemonia fenntartásában érvényesült. Mind Magyarországon, mind a birodalom nyugati felében gyakran jelentek meg kisebb-nagyobb, a „konzervatív” jelzőt nevükben is feltüntető politikai csoportosulások, ám egy olyan rendszerben, amely közjogi alapon tartotta egyben, és kényszerítette folyamatos alkufolyamatba a liberálisokkal, hatásuk nem lehetett tartós.

A közjogi alapon szerveződő pártok mellett a monarchiában is jelentős szerepet játszottak, bizonyos esetekben politikai pozíciókhoz is jutottak sajátos társadalmi program alapján szerveződő politikai mozgalmak. Igen nagy hatása volt a birodalom mindkét felében a *politikai katolicizmus* különböző árnyalatainak. Ciszlajtániában a katolikus egyházzal kötődő társadalmi és politikai egyesületek már a kiegyezést követően szerveződtek. Egyik meghatározó egyéniségük Karl von Vogelsang volt, aki – megint csak a monarchiára jellemző módon – egy pozsonyi német katolikus lapban kezdte pályafutását politikai publicisztikák készítésével. A keresztényszociális illetve konzervatív-keresztény politikai mozgalmaknak gyors és látványos megerősödése XIII. Leó pápaságához, az ún. „ralliement”-politikához (vagyis a polgári társadalom és a modernizáció bizonyos realitásainak elfogadásához, az abban való érvényesülés kereséséhez) köthető. Magyarország püspökeit már 1886-os „Quod multum diuque” körlevelében katolikus társadalmi egyesületek alakítására szólította fel, jelezve, hogy a vallásos, hitbuzgalmi jellegű szerveződések

nem képeznek elég ellensúlyt a liberális reformokkal és az egyház társadalmi szerepvállalásának ilyen irányú átértékelésével szemben. Az igazi lökést azonban a nagy formátumú „*Rerum novarum*” enciklika 1891-es megjelenése adta a keresztény politizálás kereteinek megalakításához. Az osztrákokra a németországi politikai fejlődés (elsősorban a kultúrharc idején megerősödő Centrum Párt) is jelentős hatást gyakorolt, a katolikus legényegyleti mozgalom elindítása egyértelműen a német „Kolpingsverein”-ek hatását mutatja, és a németországi Stöcker-féle Keresztényszociális Párt antiszemizmusának párhuzamai is felfedezhetők Ausztriában.

Ciszlajtániában – Magyarországtól lényegében eltérő módon és bő egy évtizeddel korábban – a katolikus politikai szerveződés alapja kezdettől inkább társadalmi töltetű volt, vagyis a kereszténység szociális küldetéséből kiindulva próbálta a társadalmi igazságtalanságokat orvosolni, az egyház szerepvállalását ebbe az irányba befolyásolni. Vagyis a birodalom nyugati felében a politikai katolicizmusnak a keresztényszociális irányzata lett inkább domináns, míg Magyarországon annak alapja inkább politikai jellegű, a mozgalom kibontakozását sokkal inkább az 1890-es évek egyházpolitikai reformjainak elhárítása, ellensúlyozása váltotta ki. 1877-ben jött létre a Keresztényszociális Egyesület, melyet 1889-ben Karl Lueger fejlesztett erős, közvetlen érdekérvényesítésre is képes politikai párttá. Lueger kivonta a szerveződéstől amúgy is idegenkedő osztrák püspökök ellenőrzése alól mozgalmát, a szociális kereszténységet konzervatív, antidemokratikus és antiszemita programmal párosító programja viszont a kispolgárság széles körű rokonszenvével találkozott. 1894-ben indult nagy hatású napilapjuk (Reichspost), és legnagyobb politikai sikerük Lueger 1897-ben Bécs polgármesterévé történt megválasztása volt. Az osztrák keresztényszociálisok a századfordulót követően is a birodalmi tanács meghatározó (1907-ben legnagyobb) frakcióját alkották, sőt konzervatív törekvéseik találkoztak Ferenc Ferdinánd trónörökös szimpátiájával is. Luegerék – más konzervatív-antikapitalista mozgalmaktól, például Schönerertől eltérően – a monarchia rendszerének erősítését, a pángermán vonzalom helyett a Habsburg-hűséget helyezték előtérbe. Magyarországon 1895-ben bontott zászlót a Katolikus Néppárt, Zichy Nándor bábáskodása mellett. A kezdeti viták hamar eldőlték, Zichy és elvbarátai a katolikus politika irányát csak aulikus és konzervatív irányban tudták elképzelni. Kifejezték ragaszkodásukat a kiegyezés rendszeréhez, ami jelentősen befolyásolta társadalmi mozgásterüket is, ugyanakkor lehetővé tette az 1906-1910 közötti években korlátozott – programjuk megvalósítására lehetőséget alig biztosító – kormányzati szerepvállalásukat.

Magyarországon a szociális kereszténység elméleti megalapozása Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és Giesswein Sándor prelátus nevéhez fűződik. Prohászka puritanizmusával, élénk közéleti szerepvállalásával kitűnt kortárs püspökei közül, az egyházpolitikai törvényekkel szemben vehemens, antiszemita kirohanásokkal is tarkított támadásokat intézett. A magyar keresztényszocialisták előbb egyesületet, majd 1907-ben országos pártot alapítottak, melynek Giesswein volt a fő szervezője. Munkássága különösen a mezőgazdasági sztrájkok idején szerzett híveket a konzervatív néppártiak által is kritikusan kezelt mozgalomnak. Jellemző, hogy míg Lueger keresztényszociális pártja az 1900-as évek elején népszerű volt Bécsben (pártja 1911-ben veszítette el a választásokat), addig a „kereszténység egészséges, tisztító szellemét” a budapesti városházára behozni kívánó magyar keresztényszocialisták nem tudtak pozíciókat szerezni, kitörni az elszigeteltségből. A politikai katolicizmusnak különösen fontos társadalmi egyesületeiként a szocialista munkásmozgalom térhódítását ellensúlyozni hivatott keresztényszociális szakszervezeteket kell figyelembe vennünk. A századforduló idején alakult szakszervezetek elsősorban a ciszlajtán iparvidékeken értek el sikereket, 1909-ben a mintegy 38 ezer tagot tömörítő mozgalom központi bizottmányát is létrehozták, Leopold Kunschak vezetése alatt. Magyarországon az első ilyen szakszervezet ugyan már 1898-ban létrejött Győrben, meghatározó szerepet azonban nem tudtak játszani.

A 19. században színre lépő munkásmozgalom pártjai közül – a különböző munkássegélyező, érdekvédelmi egyesületek mellett – a birodalom mindkét felében ki kell emelni a *szociáldemokraták* tevékenységét. Ausztriában 1888-ban, Magyarországon 1890-ben alakultak meg pártjaik, előbbiben a meghatározó személyiségek Viktor Adler, Karl Renner és Otto Bauer, utóbbiban Engelmann Pál voltak. A munkásság érdekképviseletének illetve a választójog kiterjesztésének általános

követelése mellett mindkét pártnak szembe kellett nézni a nemzeti kérdés fontosságával. Az osztrák szociáldemokraták 1899-es brünni kongresszusa erre az együttélő nemzetiségek egyenjogúságának, a nemzetiségi autonómiák megfogalmazásának programjával válaszolt, Magyarországon az 1903-ban markáns formába öntött pártprogram ennek jóval visszafogottabb megfogalmazására tett kísérletet. A birodalom keleti felében – összefüggésben a társadalmi szerkezet eltéréseivel – legalább akkora hangsúlyt kaptak a mezőgazdasági munkások szervezésére irányuló pártok, például a Független Szocialista Párt, a Parasztpárt vagy a Gazdaszövetség. A magyar szociáldemokraták a monarchia végéig nem játszottak érdemi szerepet a parlamenti politikában, a századfordulótól osztrák elvbarátaik viszont igen.

A további politikai mozgalmak közül érdemes megemlíteni a konzervatív irányzatokon belül elkülöníthető *agráriusokat*, akik a mezőgazdasági érdekképviselőként nyomán ütköztek az iparosodást, vállalkozásokat segítő gazdaságpolitika korlátaiba, s kívánták a mezőgazdaság fokozott állami ellenőrzését, az agrároktatás fejlesztését, a hagyományos mezőgazdasági kultúrák védelmét, vagy épp a szabad birtokforgalom korlátozását stb. Ausztriában a Bismarck elől elmenekült Rudolf Meyer, Magyarországon 1879-től Károlyi Sándor és Széchenyi Pál voltak meghatározó személyiségek. A radikális konzervatív irányzatok közül nagy visszhangot kapott a *politikai antiszemitizmus* megjelenése, mely Ausztriában elsősorban a keresztényszociális illetve pángermán pártokhoz volt köthető, Magyarországon az Istóczy Győző nevével fémjelzett önálló antiszemita párt is létrejött.

A nemzetiségi területeken azonban az „országos” politika nagy pártjai mellett szerveződtek, s mindkét birodalomfél parlamentjei felé is tekintettek a különböző *etnikai alapú* pártok. Cislajtániában legnagyobb hatása értelemszerűen a *cseh* nemzeti önrendelkezés alternatíváit kereső, és a bécsi politikával szorosán összekapcsolódó pártok tettek szert befolyásra. A két legfontosabb irányzatot a Béccsel való feltétlen együttműködést favorizáló ócsehek, illetve a monarchián belül nagyobb önállóságot kívánó ifjúcsehek (Ócseh Nemzeti Párt, Szabadelvű Ifjúcseh Párt) jelentették, bár mindkét csoportra igaz, hogy gyakran programvitákba és frakciókba bonyolódtak, a birodalmi tanács és a kormány összetételétől, politikai arculatától függően. (Az ócsehek tevékenysége az 1891-es választási vereségük után mérséklődött.) Előbbi meghatározó személyisége František Rieger, utóbbi Eduard Gregr volt. E két politikai irányzatot átszöve illetve azzal párhuzamosan kiépült egy önálló, a nemzeti követelések mellett társadalmi programmal is fellépő pártstruktúra, a Csehszláv Szociáldemokrata Munkáspárt például nemzetközi jelentőségre is szert tett, mint a II. Internacionálé egyik legerősebb pártja. De megjelent a mezőgazdasági érdekeket felvállaló agrárpárt, 1906-tól a polgári értelmiséget tömörítő (soraiban Tomáš G. Masarykot is maguk között tudó) Cseh Haladó Párt, a cseh önállóság ügyét markánsan felvállaló Államjogi Haladó Párt stb. Mindezeknek gyakran kialakultak regionális (morvaországi) változatai is.

A Magyar Korona országai közül *Horvátországban* már a 19. század első felében létrejött a magyarokkal szorosabb államjogi közösségben érdekelt Horvát-Magyar Párt illetve a függetlenség és egyes délszláv tartományok (Dalmácia, Fiume) egyesítését szem előtt tartó Illír (Nemzeti) Párt, előbbi kései utóda a kiegyezéskor a Horvát Alkotmányos (Unionista) Párt, amely 1867-ben hatalomra is került, Bécs és Pest-Buda érdekeinek megfelelően. (Később ugyan választási vereséget szenvedtek, azonban a zágrábi politika mindvégig alapvetően unionista jellegű maradt.) Jellemző módon a Nemzeti Párt egyik vezetője a közéletben is igen aktív Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök volt, az ő közreműködésével az addig közjogi alapon ellenzéki párt is elfogadta a kiegyezés rendszerét. A horvát politika alapvető kérdését – Csehországhoz, de Magyarországhoz is hasonlóan – a kiegyezéshez, azon belül is saját országuk közjogi helyzetéhez való viszony határozta meg. A horvát politikában legnagyobb visszhangot kiváltó pártalakulás a Jogpárt nevű formáció volt a nagy tekintélyű Ante Starčević vezetésével. A Jogpárt elismerte a Magyarországgal való perszonáluniót, de ezen kívül Horvátország teljes önállóságát hangoztatta, Starčević 1896-ban bekövetkezett halálakor a párt több frakcióra szakadt. Sajátos pártalakult volt az országon belül az 1881-ben létrejött Szerb Önálló Párt, mely 1903-ig inkább a magyar érdekeket szem előtt tartó báni vezetéssel szimpatizált, a szerb egyházi-oktatási autonómia biztosítása érdekében, ezt követően azonban

inkább a horvátokhoz közeledett, amely az 1905-ben elfogadott „zárai nyilatkozat” révén koalíciót eredményezett. Ebben mellettük a Jogpárt illetve a szerémségi szerb radikálisok, továbbá a szociáldemokraták is részt vettek. Utóbbi párt egyébként 1894-ben jött létre, tíz év múlva pedig létrehozták a később nagy jelentőségű parasztpártot, ami jól jelezte a közjogi alapú pártstruktúra erózióját, de erre utal a kulturális egyesületek (elsősorban a Matica Hrvatska) térnyerése is.

A magyarországi *szerbek* körében a pártalakulás kevésbé volt látványos folyamat, ennek okát a nemzetiséget egységes szervezetbe tömörítő egyházi autonómia már ismertetett kereteiben jelölhetjük meg. Miletic újvidéki polgármester alapította a legnagyobb hatású, Szerb Nemzeti Liberális Párt nevű szervezetet, mely elsősorban a kongresszusi választások befolyásolása révén tudott pozíciókat szerezni, továbbá a magyar országgyűlésben kívánta elérni az önkormányzati jogok szélesítését, a kiegyezés rendszerének újragondolását. Legalább ilyen jelentős volt a fiatal szerb értelmiség társadalmi egyesülete, az Omladina, mely működését a határon túli szerb területekre is kiterjesztette, az 1870-es években vezetőik ellen a magyar kormány erőlyesen fellépett. Utódaik körében erőteljesen fogalmazódott meg a századfordulótól a délszláv egységállam gondolata.

Az erdélyi és magyarországi *románok* már a kiegyezést követően a politikai képviselet megteremtésén munkálkodtak, létrehozva 1869-ben a Román Nemzeti Pártot, melye eleinte a passzív ellenállás politikáját folytatta. 1881-es programjuk azonban már aktívan követelte a románok nemzeti sérelmeinek orvoslását, Erdély uniójának számukra hátrányos következményeinek orvoslását. Az 1880-as években Ioan Rațiu elnöksége alatt egyre markánsabb követeléseket megfogalmazó Román Nemzeti Párt mellett, a szerbekhez hasonlóan fontos szerepet játszottak az elsősorban radikális fiatalok által szervezett egyesületek, például a Carpații, a Liga Culturală stb. Az 1890-es években a Memorandum-per keltette hullámok után a birodalom föderatív átalakítására vonatkozó terveket is kidolgoztak (képviselőjük, Aurel Popovici Ferenc Ferdinánd trónörökös tanácsadójának számított), a magyarokkal való megegyezés keresését azonban a kölcsönös féltelmek rendre ellehetetlenítették.

A *szlovákok* körében kezdetben szintén kulturális egyesület, a Matica Slovenska végzett közéleti tevékenységet, melyet az 1870-es évek közepén feloszlattak, és súlyos nemzeti sérelem volt a – magyar kormány által a pánszlávizmus fészkeként tekintett – evangélikus középiskolák bezáratása is. A románokhoz hasonlóan az 1871-ben létrejött Szlovák Nemzeti Párt is eleinte a passzivitással kísérletezett, velük ellentétben azonban az egyházi egyesületek (például a Szent Adalbert Társaság) jelentős szerepet játszottak a világiak (Omladina slovenská) mellett. A Szlovák Nemzeti Párt ugyan az evangélikus értelmiség kezdeményezésére jött létre, az 1890-es években azonban érdekes módon szoros politikai szövetséget kötött a magyar Katolikus Néppárttal. A Néppárt ugyanis megértéssel fordult a szlovák katolikusok (elsősorban oktatáspolitikai vonatkozású) sérelmeinek ügye felé, míg a vallásosság és a nemzeti érzés összefonódása a konzervatív program iránti szimpátiát váltotta ki a szlovákokból. A nemzetiségi törekvések, és azok Néppárt általi felkarolása túllépett a felekezeti korlátokon, a négy közös szlovák-néppárti jelölt közül kettő evangélikus volt, utóbbiak épp a magyar protestánsok miatti sérelmeik következtében kerültek ebbe a helyzetbe. A Néppárt konzervatív, egyházas programja nemcsak visszhangot keltett a szlovák katolikusok körében, de ahhoz hasonló, nemzetiségi keretek között megvalósuló, továbbá (például antiszemitizmusa és fokozottabb liberalizmus-ellenessége miatt) radikálisabb csoport létrejöttéhez vezetett. A már említett Hlinka mellett meghatározó személyisége volt e társaságnak Martin Kollár, aki a szlovák politikai katolicizmus megalapozójának tekinthető. Az első világháború felé haladva, különösen pedig annak éveiben felerősödött a nemzetiségi politikai szervezetek közötti összefogás keresése, például a délszlávok, a csehek és szlovákok, valamint utóbbiak és a románok intézményei között. A monarchia egyéb nemzetiségei is hoztak létre politikai jellegű egyesületeket sajátos kulturális vagy kifejezetten politikai céljaik megvalósítására. (1876-ban alakult például a Szász Néppárt Erdélyben stb.)

A dualizmus korának *egyesületi* életéről általában elmondhatjuk, hogy a polgári társadalom jellemzőjének, a lakosság önszerveződésének természetes folyamataként, a dualizmus időszaka egyben az egyesületi élet virágkora is volt a monarchiában. Az országos illetve regionális

jelentőségű szakmai, kulturális és közéleti egyesületek mellett különösen fontosak voltak a polgárosodás szempontjából a helyi kezdeményezések nyomán egy-egy lakóhelyen élők hasonló szerveződései, az országos kezdeményezések leképeződései (fiókjai) mellett természetesen a jótékonyági, vagy épp a szórakozást segítő (sport stb.) egyesületek jelentőségét kell kiemelni. Mindkét birodalomfélben a kiegyezést követően szabályozták (többnyire belügyminisztériumi hatáskörben) az egyesületek alakulását, alapszabályuknak megfelelő működését, a városokban rendszerint a polgármesteri hivatalok, vidéken a törvényhatóságok (Magyarországon az alispánok) feladatává téve az ellenőrzést. Az egyesületi mozgalomra jellemző, hogy például Budapesten 1875-ben 265 egyesületet tartottak nyilván, 1914-ben már mintegy 1000-et, a korábbi mintegy 120 ezres taglétszámuk félmillióra nőtt. A 19. század első felében alakult jótékonyági, temetkezési, segélyező, tűzoltó társulatok sokrétű szociális feladatokat is elláttak a kiegyezést követően, emellett rendezvényeikkel alapvetően járultak hozzá olyan közösségi terek létrehozásához, mely a polgárok hétköznapi életét, gondolkodását határozta meg. A kifejezetten valamely egyházhoz vagy nemzetiséghez köthető egyesületek szerepe különösen fontos, hiszen a vallásossághoz való kötődés megőrzésében és átörökítésében (különösen a századforduló után) kiemelkedő szerepet játszottak, többnyire nem az egyes egyházak vagy nemzetiségek vezetőinek kezdeményezésére, hanem alulról jövő kezdeményezések nyomán. A civil társadalom kiépülése jelezte továbbá, hogy az állam – polgári jellegének megfelelően – alig vagy egyáltalán nem akar beleszólni lakosainak magánéletébe, sőt a jogszabályi feltételeket épp azért teremti meg, mert a modernizáció körülményei között bizonyos feladatokat nem is tud és nem is akarhat az állam adminisztrációja ellátni. Ahogy Tisza Kálmán magyar miniszterelnök egyszer találóan megfogalmazta: „Nem tehet mindent az állam, tegyen valamit a társadalom is!”

2. Ünnepek

Egy adott állam jellegét, politikai és társadalmi értékrendjét híven tükrözik az ünnepnapjai is. A dualizmus kora az az időszak, amikor a birodalom mindkét felében felértékelődött az állam által kitüntetetten kezelt ünnepnap(ok) kérdése, hiszen ez egyfajta értékválasztást, politikai irányvonalat is tükrözött. Az állam által favorizált ünnepek azonban nem mindig esnek egybe a társadalom értékítéletével, s a hivatalos ünnepek gyakran párhuzamosságot mutatnak a szélesebb néptömegek által fontosnak tartott történelmi vagy egyéb kiemelkedő események évfordulójával.

Az Osztrák-Magyar Monarchia egészében egy állami ünnepnek tulajdonítottak kiemelkedő jelentőséget: *Ferenc József születésnapjának*. A birodalmat személyében évtizedekig reprezentáló uralkodó 1830. augusztus 18-án született, ezt minden esztendőben hivatalos ünnepségek, illetve ahhoz kapcsolódó népünnepélyek kísérték. A nagyvárosokban (Bécsben, Budapesten, Prágában, Zágrábban) az ünnep koreográfiájának nélkülözhetetlen kellékei egyrészt katonai jellegűek voltak (különböző fegyveres testületek felvonulása, katonazenekari produkció, ágyúsortűz), másrészt egyháziak, az ünnepi szentmise hirdetése elmaradhatatlannak számított. Valamennyi program a „népnek” is szólt, a rendezvények rendszerint jelentős társadalmi érdeklődés mellett zajlottak. Maga az uralkodó a születésnapját általában Bécsben töltötte. IV. Károly születésnapja augusztus 17-ére esett, ami jó alkalmat kínált volna a folyamatosságra, az ő esetében azonban az utolsó háborús évek alatt már az ünnepségeket jóval visszafogottabban bonyolították le. Az éves rendszerességű ünnepek mellett kiemelkedő eseménynek bizonyultak az uralkodó látogatásai is a birodalom valamely pontján.

A társadalom többsége által fontosnak tartott ünnepek rendszerint *vallási vagy nemzetiségi gyökereűek*, sőt gyakran e két szempont kiegészítette egymást, például a nemzeti védőszentek ünnepei esetén. Az egyházi ünnepek valamennyi nemzetiség esetén megőrizték méltóságukat és fontosságukat a korszakban. Sőt, a monarchia katolikus egyházaiban fennmaradtak máshol nem tartott katolikus ünnep, az ádventi időszakhoz kapcsolódó ún. hajnali („rorate”) szentmise szokása. A nemzetiségi történelem kiemelkedő eseményéhez vagy valamely múltbeli személyiségének életéhez kapcsolódó események évfordulói nemcsak identitásteremtő, hanem gyakran a nemzeti illetve politikai szembenállás kifejezői is lettek. Magyarország legfontosabb nemzeti ünnepe például augusztus 20-án, az államalapító Szent István király ünnepén volt, ami kényelmetlenül közel volt Ferenc József születésnapjához, de törvények is biztosították a munkaszüneti napot. A magyarok másik fontos ünnepe viszont 1848-hoz kapcsolódott, ami súlyosan terhelte az uralkodó és a keleti országrész viszonyát. A magyarság számára a pesti forradalom kitörésének napja (március 15.) volt az igazi ünnep, hiszen ez a nemzet önrendelkezésének megnyilvánulását, sőt a Béccsel való szembeszegülés függetlenségi hagyományát sugallta, ráadásul Magyarország trónján ugyanaz a Ferenc József ült, akit személyes felelősség terhelt a magyar szabadságharc katonai leveréséért. A magyarság fényes külsőségek között rendszeresen megünnepelte március 15-ét, a törvényhatóságok és az iskolák rendszeresen tartottak megemlékezéseket. 1898-ban, az ötven éves évfordulón felmerült a forradalom és szabadságharc valamiféle hivatalos elismertetése. Az uralkodó azonban nem lett volna hajlandó hozzájárulni március 15. állami pompával történő megünnepléséhez, ezért a magyar törvényhozás április 11-ét jelölte meg nemzeti ünnepként. (1848-ban e napon szentesítette Ferenc József elődje a polgári átalakulást rögzítő törvényeket, így e nap a kiegyezés egyfajta előzményének is beállítható volt.)

A magyarság legnagyobb ünnepségsorozata 1896-ban, a magyar honfoglalás 1000. évfordulóján zajlott. A grandiózus ünnepségeket általában a nemzetiségek ellenérzésekkel fogadták, mert a magyar honfoglalás számukra az ország domináns etnikumának demonstrációját jelentette.

3. Himnuszok, idollok, ikonok

Az Osztrák-Magyar Monarchiának két hivatalos állami himnusza volt: az osztrák császári himnusz, a *Gotterhalte* és a magyar *Himnus*. A *Gotterhalte* eredetileg I. Ferenc császár és király 1792-es trónra lépésekor készült, zenéjét Haydn komponálta. 1826 óta a Habsburg örökös tartományok himnusza. Szövege számos változáson ment keresztül, már csak azért is, mert a benne szereplő személynevet az uralkodó személyének változásához kellett igazítani. Végleges, vagyis a monarchiában használt szövegét 1854-ben Johann Gabriel Seidl alakította ki (ez már nem tartalmaz személynevet). A *Gotterhalte* különösen a magyarok körében váltott ki idegenkedést, hiszen egyrészt a birodalmat összekötő „szent hit” az állam és egyház elválasztásán munkálkodó korszakban anakronisztikusan utalt a katolikus vallásra, de a Habsburgok trónját a birodalom tartományaival egyesítő „égi kéz”-re való hivatkozást is a magyar királyság történelmi hagyományaival összeegyeztethetetlennek tartották. A magyarok hivatalos himnusza Kölcsey Ferenc 1823-ban keletkezett, Erkel Ferenc által 1844-ben megzenésített költeménye volt, a monarchia éveiben széles körben énekelték hivatalos és félhivatalos ünnepeken. Mivel ez is kizárólag a magyar nemzetiségűek sorsát és felemelkedésének igényét fejezte ki, a magyarsággal együtt élő nemzetiségek közömbösen viszonyultak hozzá. A magyaroknak emellett kialakultak még egyéb hivatalos énekei is, amelyek a nemzeti összetartozás érzését erősítették. Így például a szintén 1848 előtt keletkezett Szózat, a függetlenségi és Habsburg-ellenes hagyományai miatt különösen kedvelt Rákóczi-induló, vagy a magyar katolikusok között elterjedt, az ország védőszentjére, Szűz Máriára utaló „Boldogasszony Anyánk”. A himnuszok egyébként számos érzékeny közéleti polémia forrásává váltak. 1903 márciusában például a pécsi hadapródiskola növendékei a vasárnapi mise után kötelezően éneklendő *Gotterhalte* alatt némaságukkal tüntettek. De még 1918 októberében, vagyis a monarchia végóráiban is nagy botrány kerekedett abból, hogy a Debrecenbe látogató IV. Károly fogadásakor a katonazenekar nem a magyar himnuszt, hanem a *Gotterhaltét* játszotta.

A monarchia valamennyi nemzetiségére igaz, ami a magyarokra: himnuszuk a nemzeti ébredés korában, többnyire a 19. század első felében keletkezett, s a dualizmus idején vált széles körben ismert, a nemzeti identitástudatot kifejező és erősítő tényezővé. Csehországban például Josef Kajetán Tyl eredetileg egy színdarab részeként 1834-ben írt szövegét zenésítették meg, és lett a csehek hivatalos nemzeti éneke. A monarchia éveiben széles körben elterjedt. A ciszlajtániai etnikumok közül a szlovének nemzeti himnusza legnagyobb nemzeti költőjük, France Prešeren 1844-ben keletkezett „Zdravljica” („Áldomás”) c. versének csak a századforduló után megzenésített változata. A magyarországi szlovákok himnusza 1844-ben a pozsonyi evangélikus líceum diákjainak tiltakozásakor született, szövegét Janko Matúška írta, dallamát egy korabeli népdal szolgáltatta. De a monarchia szláv népei (különösen a szlovákok) körében népszerű volt a Samo Tomášik által 1834-ben papírra vetett „Hej Slováne” („Hej, szlávok”, más jellemző változatban: „Hej Slováci” – „Hej, szlovákok”) kezdetű költeménye is. A mai Románia nemzeti himnusát is szolgáltatta az erdélyi román Andrei Mureșanu először 1848-ban publikált „Visszhang” c. verse, melyet megzenésítése után „ébredj, román” („Deșteaptă-te, române”) címen énekeltek és tettek a román nemzeti önállóságért vívott harc egyik szimbólumává. A széles körű államisággal rendelkező horvátok legfontosabb nemzeti éneke Antun Mihanović: Horvát haza c. 1835-ben írt verse, melyet – érdekes módon – a szerb nemzetiségű Josip Runjanin zenésített meg 1846-ban. Igazán csak a kiegyezés után „fedezték fel”, első ízben a horvátok himnuszként 1891-ben játszották Zágrábban, egy gazdasági kiállítás megnyitásának előestéjén tartott ünnepi operaelőadás alkalmával. A dátum minden bizonnyal nem a tényleges „születésnapja” a horvát himnusznak, inkább csak egy befogadási folyamat kiemelkedően fontos állomása. A monarchiában élő szerbek voltak az egyetlenek, akik a határokon túli anyaországból vették himnuszukat. 1872-ben született Jovan Djordjević szövegével a „Bože pravde” („Igazság Istene”) kezdetű himnuszt Szerbiában, melyet a monarchiában élő szerbek azért is fogadtak szívesen, hiszen nyilvánvaló utalásokat tartalmaz a „szerb testvérekkel” való összeköttetések óhajására. A nemzeti ébredés korában keletkezett, annak eszméit hordozó himnuszok egyben a nemzetiségek nyelvhasználatának, magas színvonalú

irodalmiságának bizonyítéka is. Tipológiailag egyébként általában elmondható ezekre a nemzetiségi himnuszokra (a Gotterhalte kivételével, e szempontból a magyar himnusz figyelembe vételével), hogy ünnepélyességük mellett nem annyira egy nemzet már meglévő dicsősége és annak védelmét, hanem inkább egy, a történelmi megpróbáltatásokat követően egy közösségi (nemzeti) identitás létrehozásának vágyát fogalmazzák meg. Gyakori a megszületendő országot leíró, például természeti képekkel megfogalmazott vágyakozás, kevesebb a mozgósító elem, inkább a természetfeletti (sorsszerű) akarat jobbrafordulásával kapcsolatos reménységet hordozzák.

Ami a monarchiában elterjedt *ikonokat*, *idolokat* illeti, fontos megállapítani, hogy azok elsősorban a nemzetiségek öntudatához kapcsolódtak és fogalmaztak meg – a magyarok és a csehek esetén rendszerint a Habsburgokkal, a magyarországi nemzetiségek esetén a többségi nemzettel szembeni önállóságot demonstráló – eszményeket. A nemzeti kánonokban kiemelkedő szerepet játszottak a nemzeti védőszentek illetve államalapító uralkodók (Szent Václav, Szent István; Szűz Mária – akit a magyarok és szlovákok egyaránt védőszentjüként tisztelnek, Szent József, Horvátország patrónusa stb.), valamint a nemzeti függetlenség történelmi személyiségei. Utóbbiak közül a cseheknél fontos szerepet játszott Husz János illetve a huszitizmus (például Masaryk és František Palacky történelemszemléletében), a horvátoknál, a románoknál és a szerbeknél az 1848-as eseményekben részt vevő, a nemzeti önállóságért vívott harc vezetői, a horvát Jellačić bán, a román Avram Iancu stb. A magyarok körében szintén a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok hősei váltak idollokká. A 17-18. századi mozgalmak emigrációban elhunyt személyiségeit (Thököly Imrét és II. Rákóczi Ferencet) 1906-ban fényes külsőségek között temették újra Késmárkon illetve Kassán. Korábban Kossuth Lajos 1894-es temetése zajlott hasonlóan grandiózus körülmények között Budapesten, amit felértékeltek, hogy Kossuth személyében is a 48-as függetlenségi hagyományt, Ferenc József egykori engesztelhetetlen ellenfelét tisztelték. De megvolt a kultusza 1848-1849 más hőseinek, például az Aradon kivégzett honvédtábornokoknak is. Érdekes, hogy a magyar függetlenségi harcot 1849-ben leverő Ferenc József az 1870-es évektől egyre népszerűbbé vált Magyarországon. Uralkodói szerepét komolyan vette az 1867-ben megváltozott birodalomban, és mindent elkövetett, hogy ne csak osztrák császárként, hanem magyar királyként is tekintsenek rá. Személye széles körű népszerűségnek örvendett, ahogy felesége, Erzsébet királynő személye körül is valóságos kultusz kezdett kialakulni.

A nemzeti idolként ugyanakkor gyakran egymás ellenében fejtették ki hatásukat. Még 1866-ban állították fel Zágráb főterén Josip Jellačić szobrát, s már a kortársak is azonnal felfigyeltek arra, hogy a szobor kardját pontosan Budapest irányába tartotta, jelezve az 1848-as magyar-horvát szembenállás örökségét, a kiegyezés rendszerébe kódolt feszültséget. A magyarok is gyűlölték a függetlenségi háború osztrák vonatkozású emlékeit, például az 1849-ben Pestet lövő császári tábornok, Heinrich Hentzi budai várban 1852-ben felállított emlékművét. A szobor függetlenségi tüntetések rendszeres színhelye volt (az 1886-os zavargások halottakat is követeltek), 1892-ben hivatalos megkoszorúzása körül hatalmas botrány tört ki, később megpróbálták fel is robbantani, mire 1897-ben eltávolították a köztérről.

Felhasznált irodalom

Munkánk témakörében máig a legalaposabb monográfia:

Die Konfessionen. Hrsg.: WANDRUSCHKA, ADAM – URBANITSCH, PETER. Wien, 1985. (Die Habsburgmonarchie, 1848-1918. Bd. IV.)

További irodalom:

- A Katolikus Egyház Ausztriában. Szerk.: CITTERIO, FERDINANDO – VACCARO, LUCIANO. Bp., 2005.
- A magyar református egyház története. Bp., 1949.
- ADRIÁNYI, GÁBOR: Ungarn und das I. Vaticanum. Köln, 1973.
- BERKES TAMÁS: A cseh eszmetörténet antinómiái. Bp., 2003.
- BOYER, JOHN W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848-1897. Chicago-London, 1981.
- BOYER, JOHN W.: Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897-1918. Chicago, 1995.
- CSÁKY, MORITZ: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz-Bécs-Köln, 1967.
- Csehország a Habsburg-monarchiában, 1618-1918. Szerk.: SZARKA LÁSZLÓ. Bp., 1989.
- Erdély története. III. köt. Szerk.: SZÁSZ ZOLTÁN. Bp., 1986.
- FAZEKAS CSABA: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. In: *Múltunk*, 2002. 3-4. sz. 427-475. p.
- GERGELY JENŐ: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903-1923. Bp., 1977.
- HEKA LÁSZLÓ: Horvátország kulturális és művészettörténete. Bevezetés a kroatistikába.. Szeged, 2004.
- HORVÁTH PÁL: A 19. századi Magyarország kulturális és tudományos fejlődésének vallási, felekezeti háttéréről. In: *Recepció és kreativitás*. [Online: <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/> – hozzáférés: 2007. június.]
- KÁPOLNAI IVÁN: Ausztria népességi viszonyai a 19. században. Bp., 2002.
- KOZÁRI MÓNKA: A dualista rendszer. Bp., 2005.
- Magyarország a XX. században. II. köt. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szekszárd, 1997. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, mek.oszk.hu – hozzáférés: 2007. június.]
- Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk.: ZOMBORI ISTVÁN. Bp., 1996.
- Magyarország története, 1848-1890. Főszerk.: KOVÁCS ENDRE. Bp., 1979.
- Magyarország története, 1890-1918. Főszerk.: HANÁK PÉTER. Bp., 1978.
- POLÁNYI IMRE: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895-1905). Bp., 1987.
- PREPUK ANIKÓ: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Debrecen, 1997.
- SALACZ GÁBOR: A magyar kultúrharc története, 1890-1895. Bécs, 1938.
- SCHMIDT-EGGER, BARBARA: Klerus und Politik in Böhmen um 1900. München, 1974.
- SZÁNTÓ KONRÁD OFM: A katolikus egyház története. II. köt. Bp., 1985.
- TAYLOR, A.J.P.: A Habsburg Monarchia, 1809-1918. Bp., 1998.
- TRAUNER, KARL-REINHART: Die Los-von-Rom-Bewegung: gesellschaftspolitische und kirchliche Strömung in der ausgehenden Habsburgermonarchie. Szentendre, 1999.
- ZACHAR JÓZSEF: Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861-1881. Bp., 1981.
- ZAJAC, PETER: Közép-európai himnuszok. In: *Fórum*, 2006. 1. sz. 135-142. p.
- ZÖLLNER, ERICH: Ausztria története. Bp., 1998.